

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

महाराष्ट्र शासन

**OUTLINE
OF
ACTIVITIES**

For 1977-78 and 1978-79

HOME DEPARTMENT

१९७७-७८ व १९७८-७९ मधील

कार्याची रूपरेषा

गृह विभाग

**OUTLINE OF ACTIVITIES
FOR 1977-78 and 1978-79
HOME DEPARTMENT**

CONTENTS

CHAPTER	PAGES
1. Home Department	1
2. Police Department	2
3. Anti-Corruption and Prohibition Intelligence Bureau	9
4. Forensic Science Laboratories	11
5. Court of the Coronor of Bombay	12
6. Home Guards and Civil Defence Organisations	15
7. Prohibition and Excise Department	19
8. Motor Vehicles Department	27
9. Motor Accidents Claims Tribunals and State Transport Appellate Tribunal.	32
10. Government Transport Service	35
11. Prison Department and the Directorate of Correctional Services..	37
12. Aviation Establishment	45
13. Ports Organisation	47

CHAPTER 1

HOME DEPARTMENT

Introduction

The Home Department has under its administrative control the Police, Home Guards and Civil Defence Organisations, Jails Prohibition and Excise, Transport (including Ports, Road Transport, Maharashtra State Road Transport Corporation and Aviation) and Directorate of Public Prosecutions. For administrative convenience the department has been divided into two divisions termed as the Law and Order Division and the Transport Division. The Law and Order Division is headed by a Secretary in charge of the Prevention and Investigation of Crimes, Maintenance of Law and Order, Administration and Control of Police, Homeguards, Civil Defence, Administration of Justice. The Transport Division, headed by a Special Secretary, looks after all modes of Transport (including Ports Organisation, road transport, Maharashtra State Road Transport Corporation and Aviation), Prohibition and Excise, Jails and the Mantralaya Department of Home.

2. The work of the Department is distributed in 43 Desks, which are headed by either a Superintendent, Section Officer, Officer on Special Duty or an Under Secretary. These Desks are under the supervisory control of either a Joint Secretary or one of the six Deputy Secretaries. The total strength of the Home Department is 377 including gazetted and non-gazetted employees. For the year 1978-79, total provision of Rs. 36.99 lakhs (Voted) and charged provision of Rs. 2,000 has been made.

CHAPTER 2

POLICE DEPARTMENT

The maintenance of law and order and the prevention and detection of crime are the main functions of the Police. They also perform several other important functions such as prevention of offences; prosecution of criminals; escorting and guarding of prisoners, treasure and private or public property; control and regulation of traffic; inspection of explosives; verification of character and antecedents, etc. In addition, the Police have a role to play in the implementation of several socio-economic legislations.

2. These functions are discharged through a Police Force which consist of 4,903 Officers and 80,080 men. The control and administration of the Police Force are vested in the Inspector General of Police with his Headquarters in Bombay. He is the adviser to the Government on all the questions of the Police administration and is responsible for the internal economy, general training and discipline of the Police Force as well as for its efficient functioning. The burden of the work is shared between the Inspector General of Police and the Special Inspector General of Police.

3. The Police Organisation in Maharashtra State consist of 47 units, which include 3 Commissionerates, 25 Police districts, 2 Railway Police districts, 9 State Reserve Police Force Groups, 1 Motor Transport Section, 1 State Traffic Branch, 5 training institutions and 1 State Police Wireless Wing.

4. The cities of Bombay, Pune and Nagpur have Police Commissionerates. The Commissioner of Police is in charge of the Police administration of each of the three cities and also exercises the powers of a District Magistrate.

5. Excluding the above 3 cities, for administrative purposes the State is divided into 6 Police Ranges, each under a Deputy Inspector General of Police. Each Range covers 3 to 5 districts. In addition to the 6 Range Deputy Inspectors General of Police, there are 6 officers of the rank of Deputy Inspector General of Police, viz. (i) The Deputy Inspector General of Police, Intelligence (C. I. D.), Maharashtra State, Bombay, (ii) the Deputy Inspector General of Police, Crime and Railways (C. I. D.), Maharashtra State, Pune, (iii) the Deputy Inspector General of Police, Armed Forces, Pune, (iv) the Deputy Inspector General of Police, Training and Special Units, Bombay, (v) the Director of Police Wireless, Maharashtra State, Pune and (vi) the Principal, Police Training College Nashik.

6. The Deputy Inspector General of Police, Crime and Railways (C. I. D.), Maharashtra State, pune, has also under him two Railway Police Districts, viz. Central South and Western Railways, Pune and Central, South, Eastern and Western Railways, Nagpur, for administration. The Deputy Inspector General of Police, Armed Forces, is in charge of the administration of all the State Reserve Police Force Units. The Deputy Inspector General of Police, Training and Special Units has under his control the four Regional Training Schools and the Police Motor Transport Units.

State Reserve Police Force Groups

There are, in all, 9 State Reserve Police Force Groups. Each Group generally consists of 944 persons including 29 officers. The State Reserve Police Force is trained more on the military lines and also equipped to deal with serious law and order disturbances or other emergent situations.

Activities of the Police Department

(A) *Law and Order and Crime Situation in 1977-78.*—There was considerable upsurge in political activities. During the year 1977, particularly in the period between August to December, this considerable upsurge is evident from the fact that 951 morchas, 4,466 meetings, 1,486 demonstrations, 675 processions were organised in this State. This put considerable stress on the Police in the maintenance of law and order. Similarly, there was considerable increase in industrial unrest. During the period April 1977 to December, 1977, there were as many as 981 strikes, 143 lock-outs and 57 closures. This industrial unrest was mainly confined to industries within Greater Bombay, Thane, Belapur area and Pimpri-Chinchwad area. This climate of unrest, especially in Thane-Belapur area, resulted in steep rise of offences under the Indian Penal Code and also led to considerable stress on the Police Force.

The work relating to investigation/detection of crime undertaken by the Police can be seen from the following statements :—

Head of Crime	1974	1975	1976	1977
(1) Murder	1,867	1,736	1,609	1,800
(2) Attempt at murder	409	396	385	476
(3) Riots	3,527	2,922	1,583	2,682
(4) Dacoity	712	516	453	550
(5) Robbery	3,407	2,040	2,518	3,001
(6) Thefts	87,885	84,316	73,139	81,382

(B) *Programme for modernisation of Police Force.*—The growth of population, urbanisation and industrialisation has posed increasingly complex problems of crime and law and order for the Police. This has not only called for expansion of the Police Force, strengthening of Machinery at different levels, but highlighted the need for modernising the Police Force by provision of scientific aids and equipment, increased mobility and quicker means of communications. A beginning in that direction has already been made with the State's own resources initially and during the last few years, this programme is being pursued with the loan-cum-assistance funds sanctioned by the Government of India under the scheme of modernisation of Police Force.

Programme of modernisation of Police Force consists of (a) expansion of Police wireless communications (b) provision of scientific aids to investigation and training equipment and (c) improvement in Police motor transport.

A brief description of these activities is given in the subsequent paragraphs.

(a) *Wireless and teleprinter communications.*—Provision of very high frequency (VHF) telecommunication as a means of transmission of messages and information is vitally important for the efficient working of the Police Force. Accordingly, the Government of India, as a part of the Scheme for the Modernisation of the Police Force, had indicated that an endeavour should be made to provide all the Police Stations in the State with VHF wireless communication. The State Government has accepted the suggestion and as a first phase formulated a scheme for extension of wireless system so as to provide VHF communication to 377 out of 695 police stations in the State by the end of 1978-79. For the first phase of the Scheme for the year 1977-78, the Government of India have given an assistance of Rs. 30 lacs for purchasing BEL (Bharat Electronics) and non-BEL equipment. In addition, the State Government provided from the sanctioned grants funds amounting to about Rs. 21 lacs for the purchase of ancillaries, construction of repeater stations, staff and ambulance. During the year 1977-78, wireless communications have been installed in 34 police stations in Bombay City and other 116 police stations in the State. In addition to installing wireless communications in 377 police stations by the end of 1978-79, all the district headquarters will be connected by teleprinter link with the Control Room in I.G.P.'s headquarters. In addition, all the police stations in the Bombay City will be connected by the teleprinter link with the Control Room of the Commissioner of Police, Greater Bombay.

(b) *Scientific aids to Police.*—Taking into consideration the low retrieval ratio of crime detention because of the present manual operation of the crime record system, Government had decided to introduce computerisation in two phases in the working of the Police Department. The first phase of the computerisation was introduced during the year 1975-76 at a cost of Rs. 27 lacs. The second phase costing about Rs. 35 lacs is expected to be completed by the end of 1978. Uptil now crime and criminal data for the

years 1973 to 1976 for the whole State has been put on computer tapes and this work for the year 1977 is expected to be completed by the end of 1978. The computer will also be utilised for finger-print search for identification purposes, pay roll scheme of police personnel and issue of traffic summons and notices etc.

Seven investigators cars were purchased from the financial assistance given by the Government of India under the Scheme of Modernisation of Police Force. These investigators cars are meant to be utilised by the investigating officers for detention and investigation of crime. It is proposed to equip these cars with necessary equipment so as to provide mini-laboratories as aid to police in crime detection. For each of the investigators cars, a post of Finger Print expert, a post of Assistant photographer, and a post of scientific Assistant are proposed to be created and a suitable budget provision has been proposed in the Budget Estimates for the year 1978-79.

(c) *Vehicles.*—During the last two decades, there has been considerable growth and development in different wings of the Police Force in the State. There has, however, been hardly any increase in the number of vehicles. In order to increase the mobility of the Police, from the grants made available by the Government of India under the Scheme of the Modernisation, 12 jeeps have been acquired in 1976-77 and 12 vehicles (light vans and personnel carrier) were acquired during 1977-78. Considering the gap in vehicles now available and the vehicles required, during the year 1978-79 it is proposed to acquire 65 vehicles of various categories (18 personnel carriers, 14 prison vans, 17 light vans and 16 jeeps).

(C) *Opening of new Sub-Divisions and Police Stations, etc.*—During the year 1977-78, Government sanctioned the creation of a third Sub-Division in Dhule district; opening of a new Division called 'J' Division by splitting up the existing 'G' Division in Greater Bombay; first phase of the Central Workshop of the Motor Transport Section in Greater Bombay. A separate Cell in the Crime Branch, C.I.D., Greater Bombay, to deal with Sales Tax offences was also created.

Following in crease in population, urbanisation and industrialisation, the Police set up in the State is being strengthened from time to time. During the year 1977-78, police stations, chowkies and out-posts were opened at the following places :—

Police Stations—

Name of the place	District
1. Bhosari	Pune
2. Parli (Rural)	Beed
3. Kanhan	Nagpur (Rural).
4. Akola City	Akola
5. Malkapur (Rural)	Buldana.
6. Gordia Town	Bhandara.

Chowkies and Outpost—

Name of the place	District
1. Shendurwara Outpost	Aurangabad.
2. Allapalli Outpost	Chandrapur.
3. Sangadi Outpost	Bhandara.
4. Sangwe Outpost	Ratnagiri.
5. Daultabad Outpost	Aurangabad.
6. Adgaon Outpost	Akola.
7. Kanolibhara Outpost	Nagpur (Rural).
8. Tulsi Project Outpost	Kolhapur.
9. Dhanegaon Police Chowkey	Beed.
10. Kamptee Town Police Chowkey	Nagpur.
11. Nandurbar Police Chowkey	Dhule.
12. Peth Naka Police Chowkey	Sangli.

(D) *Police Housing.*—Police Officers of and below the rank of Police Inspector in the mofussil are entitled to rent-free accommodation. In the case of Greater Bombay, all Police Officers, Commissioner down wards, and men are entitled to rent-free accommodation. But there is considerable gap in the requirement and availability of the residential accommodation. As in January, 1977, in Greater Bombay itself, out of 1734 eligible officers only 834 have been provided with accommodation and out of 18836 men in the constabulary only 8421 have been provided so far. In the State as a whole, out of a total of 4600 Police Officers nearly 2500 and out of 78,000 policemen about 36600 have been provided with accommodation. Briefly, 49 per cent of officers and 39 per cent of constabulary have still to be provided with residential accommodation.

2. In June, 1975, with a view to accelerate Police housing construction programme, Government decided to draw up and execute during the next 4 to 5 years a total programme of about Rs. 15 crores.

The following table gives at a glance the extent of financial provisions made and expenditure during the years 1976-77 onwards:—

(Rs. in lakhs).

Year	Financial provision proposed	Expenditure on		
		Residential buildings	Non-residential building	Total
1976-77	450.00	182.41	231.15	413.56
1977-78	400.00	297.14	143.86	441.00
1978-79	325.00	195.00 (Proposed)	130.00 (proposed)	

The programme is executed through the agency of (1) the Public Works Department, (2) the Maharashtra Housing Board and (3) the Maharashtra Police Housing and Welfare Corporation.

3. In terms of physical achievements, residential accommodation was constructed for 2 Officers and 772 men in 1975-76, 25 Officers and 2747 men in 1976-77 and 12 Officers and 857 men in 1977-78. These included the following major works—

(i) 320 tenements at Worli, Bombay at a cost of Rs. 59.24 lakhs (by the Maharashtra Police Housing and Welfare Corporation);

(ii) 400 tenements at Vartaknagar, Thane, costing Rs. 44.86 lakhs (by the Maharashtra Housing Board);

(iii) 480 tenements at Mahim Rs. 112.80 lakhs (by the Maharashtra Housing Board); and

(iv) 80 tenements at Ambarnath at a cost of about Rs. 9.78 lakhs (by the Maharashtra Housing Board).

4. As on 1st April 1978 quarters for 343 officers and tenements for 5008 men were under construction at various places in the State. Out of these, 864 tenements at Mahim under constructions by the Maharashtra Housing Board have now been acquired and these along with 480 tenements completed during the year 1977-78 are ready for occupation. Other important works currently in progress include 866 tenements at Pune, 450 at Nasik, 300 at Aurangabad, 382 at Nagpur, 280 at Jalgaon, 158 at Nanded and 114 at Ulhasnagar. Several tenements are also under construction in Greater Bombay at various places such as Petit Mills Compound, Worli and Marol. Tenements are also under construction at the State Reserve Police Force Headquarters in Nagpur, Pune and Dhond. In addition to the above programme, quarter for 8 officers and 136 Constables constructed by the M.I.D.C. are proposed to be acquired for the Police personnel this year.

5. *Maharashtra State Police Housing and Welfare Corporation, Bombay.*—The Maharashtra State Police Housing and Welfare Corporation set up in March 1974 has constructed 320 Constabulary quarters, at Worli in the year 1976-77 at a cost of Rs. 59.24 lakhs of which Rs. 51 lakhs was secured as loan from HUDCO and Rs. 8.24 lakhs as grant from the State Government.

During the year 1977-78, the Corporation could not undertake any new works because of change in HUDCO's policy not to grant loans for the construction of houses which were not be ultimately owned by the occupants. In fact, in view of the changed policy, the State Government took a decision to wind up the Corporation. Later, at the end of 1977 HUDCO again changed its policy and decided to revive its scheme for granting of loans for schemes such as Police Housing. Accordingly, the work of the Police Housing Corporation is again being re-organised and it is contemplated to construct 870 tenements at Ghatkopar and 288 tenements at Takli (Nagpur City), subject to the availability of loan from HUDCO.

6. *Other Police Works.*—As for non-residential buildings, it is estimated that there is need for new buildings for about 75 police stations, 250 police outposts, 37 police chowkies and 103 offices and other structures. At present,

59 such works which also include wireless buildings and masts as well as repairs and renovation of buildings and provision of water supply, drainage and electrical fitting facilities are in progress.

(E) *Police Patils*.—Police Patils is an important part of the village policing system. Until 1962, the erstwhile Vatandar Revenue Patils also worked as Police Patils. At present about 35,000 stipendary paid Police Patils have been appointed. Until November 1977, the quantum of honorarium was between Rs. 250 to Rs. 300 per annum per Police Patil according to the village population. As this honorarium was considered inadequate because of the increase in prices, etc. the rate has since been raised to Rs. 900 per annum uniformly.

(F) *Machinery for the implementation of the Protection of Civil Rights Act, 1955 and for enquiry into complaints of harassment of weaker section*.—1. During the year 1977-78, the machinery and the arrangements made at various levels for looking into complaints of harassment/atrocities on Members of Scheduled Castes, Scheduled Tribes, N. Ts., V.Js. have been strengthened as follows :—

(a) In Mantralaya a Cell has been created in the Home Department since November 1977 to look into the complaints of harassment/atrocities on the members of Schedule Castes/Schedule Tribes and other weaker sections of the Society. This Cell will look into the complaints received by Government. The Joint Secretary in Home Department will supervise over the working of the Cell.

(b) A Cell under Deputy Inspector General of Police with ancillary staff has been created in the office of the Inspector General of Police, State of Maharashtra at Bombay in December 1977. He will be responsible for supervision over the implementation of the Protection of Civil Rights Act at the District and Range level and enquiries into complaints of Schedule Castes/Schedule Tribes. The Deputy Inspector General of Police will himself enquire into the complaints of serious nature.

(c) At each of the 6 Police Range Head Quarters a Unit consisting of one Police Inspector, two Police Sub-Inspectors, two Head Constables and four Constables has been established since December 1977. They will work directly under the Deputy Inspector General of Police and enquire into the serious complaints of harassment/atrocities on members of Schedule Castes/Schedule Tribes.

(d) At the District level the present arrangement including Task Force/L. C. B. under the Superintendent of Police will continue.

2. The working of these arrangements will be reviewed from time to time by a Committee consisting of the Chief Minister, Minister (Home) and Minister (Social Welfare).

CHAPTER 3

ANTI-CORRUPTION AND PROHIBITION INTELLIGENCE BUREAU

The Anti-Corruption and Prohibition Intelligence Bureau collects intelligence for the detection of cases of bribery and corruption and investigates offences falling within the purview of section 5 of the Prevention of Corruption Act, 1947, and sections 161 to 166-A of the Indian Penal Code. The Bureau institutes inquiries into the complaints against public servants made by the members of the public or those received from Government or from the Lok Ayukta, relating to bribery, corruption, criminal misconduct, embezzlement of Government money etc. The Bureau generally makes enquiries into the complaints against the State Government employees and employees of the Local Bodies, such as, Corporations, Municipalities, Zilla Parishads, Co-operative Societies, etc. If a case of corruption is detected against an employee of the Central Government, the matter is referred to the Central Bureau of Investigation for further action.

2. The Bureau has its Headquarters in Bombay and it functions under the overall control and supervision of a Director (of the rank of Special Inspector General of Police). The Director is the Head of Department and he functions directly under the administrative control of the Government in the Home Department. He is assisted by 3 Deputy Commissioners of Police/Superintendents of Police, 4 Deputy Directors (one each from the Revenue, Forests, Public Works and Sales Tax Departments), 8 Deputy Superintendents of Police, 41 Inspectors, 52 Sub-Inspectors and 2 Legal Advisors (one of whom is a Selection Grade Police Prosecutor, while the other is a Police Prosecutor).

3. At present, the work of the Bureau is organised in 5 Units. In addition to a Unit for Greater Bombay, there are 4 Range Units, one each at Nashik, Pune, Nagpur and Aurangabad. The Unit for Greater Bombay, is under the control of an Assistant Commissioner of Police, whereas each of the 4 Range Units is under the control of a Deputy Superintendent of Police. A separate anti-smuggling wing created in 1974 for detection of smuggling has been discontinued with effect from 1st January 1978 since it overlapped the working of the Central Government agencies in that field.

A Police Inspector is in charge of the Anti-Corruption Bureau Units, in each District except Kulaba, Sangli, Bhandara, Buldhana and Yavatmal Districts where one Sub-Inspector is in charge of the Unit. In Pune, 2 Police Inspectors, instead of one have been stationed, in view of the location of a large number of Government offices in that city and the consequent heavy workload.

5. In addition to the regular Anti-Corruption Bureau Units, 3 separate Cells have been created in the Bureau, the first for the investigation of

cases of misappropriation in Co-operative Societies, the second for the offences of corruption and malpractices on the part of officials and non-officials of the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation and the third for investigation of cases of corruption and malpractices in the Sales Tax Department.

In the beginning of 1977, 931 inquiries were pending with the Bureau and during the year 1396 fresh inquiries were received. During the year, the Bureau completed 1,547 inquiries, as a result of which 51 offences (involving 77 public servants) were registered. Departmental inquiries were recommended in 195 cases involving 237 public servants. During the year 1977, the Bureau registered 185 offences, including 20 cases of possession of disproportionate assets and 89 as a result of trap cases. The trap cases involved 1 Class-I Officer and 9 Class-II Officers and in all the Bureau registered offences against 11 Class-I Officers and 34 Class-II Officers during the year.

CHAPTER 4

FORENSIC SCIENCE LABORATORY

Introductory

Forensic Science Laboratories located at Bombay and Nagpur provide scientific aids to the Police Investigating Officers to modernise the methods of crime investigation. The main function of the laboratories consists of diverse laboratory examinations of physical evidence materials, to provide reliable and irrefutable circumstantial evidence providing a link or strengthening links in the chain of evidence to detect the guilty or at times to clear the innocent. These laboratories undertake analysis of materials recovered in cases of murder, assault, rape, poisoning, arsons, fires, explosions, thefts, decoities, vehicles accidents, prohibition, etc. These have Toxicology, Biology, Ballistics, Physics, General Analytical and Prohibition Divisions.

2. These laboratories are well equipped and a programme for their modernisation through provision of up-to-date scientific aids and equipments is in progress. These laboratories are contributing significantly to the research and development in several branches of Forensic Science and have published a large number of original research contributions in reputed Indian and Foreign journals. These also serve as training institutions where senior technical officers from other State/Central Forensic Science institutions receive training. State Police investigating officers are also being trained in these laboratories in the use of scientific aids and so far about 2,300 officers have received training. These laboratories also extend technical services to Union Territory of Goa, Daman and Diu and Military officers in the State, where no such training facilities are available.

3. The workload of the Forensic Science Laboratories has steadily increased, as will be clear from the following figures :—

Workload (cases in the Forensic Science Laboratories).

Division	Years		
	1975	1976	1977
Toxicology	6,296	6,578	6,926
Biology	2,687	2,691	3,014
Physics	182	200	163
Gas Chromatography	382	972	451
Ultra violet/Infrared spectrophotometry	89	146	215
Ballistics	180	213	182
General Analytical and Instrumentation	426	623	568
Prohibition (liquor and wash, narcotics, excise, etc.)	59,375	61,316	80,522
Total ..	69,617	72,739	92,041

CHAPTER 5

COURT OF THE CORONER OF BOMBAY

Introduction

The Coroner of Bombay administers the Coroner's Act, 1871, and the Bombay Anatomy Act, 1949.

The Coroner's jurisdiction extends over the territorial limits of Greater Bombay i.e. upto Borivli, the Western Railway and upto Mulund on the Central Railway.

The Coroner's system has been introduced to see that no unnatural deaths go undetected. Generally, the cause of death is certified by two classes of persons, the Registered Medical practitioners and the Coroner in Greater Bombay. The Registered Medical Practitioners certify the cause of death when it is natural. The remaining deaths become subject of enquiry by the Coroner.

Under the Bombay Anatomy Act, the Coroner of Bombay has to hand over the unclaimed bodies to the Medical Colleges for therapeutic purpose and for dissection and anatomical examination.

The Coroner's functions are :—

- (i) To hold an inquest into unnatural deaths and into the deaths which have been specifically mentioned in the Act. (He also holds an inquest with the sanction of the Government in cases where a body is lying in a place from which it cannot be recovered).
- (ii) To order a post-mortem examination when it is necessary in the opinion of the Coroner to ascertain the cause of death.
- (iii) To direct an analysis of the organs of the deceased persons.
- (iv) To order the removal of the body to any place within his jurisdiction for such an examination.
- (v) To order the body to be exhumed where there is reason to believe that a person may have died in one of the ways mentioned in the Act.
- (vi) To summon the Jury for an inquest.
- (vii) To record the evidence of the persons produced before him and to record the verdict returned by the Jury.
- (viii) To order the removal of the body at any stage of the proceedings for the purpose of preservation or safe custody.
- (ix) To issue warrant for the apprehension of the person who is found to have caused the death of the deceased person.

The statistics of the work done by the Coroner of Bombay during the year 1977 are as follows :—

(i) No of inquests held	14,770
(ii) No. of deaths which were natural and in which cases post-mortem was not conducted.	4,205
(iii) No. of post-mortem done	10,565
(a) No. of deaths declared natural out of those at (iii) above.	1,675
(b) No. of deaths declared other than natural	8,890
(iv) No. of unclaimed bodies handed over to various Medical Colleges in Greater Bombay.	128

The Coroner of Bombay and his staff performed commendable work to meet the extraordinary situation following the Air India plane crash which occurred off Bandra Coast on the 1st January 1978, taking lives of all the passengers and crew on board the plane.

Proposed programme of work for 1978-79.

Programme for 1978-79 in respect of Police lays emphasis on strengthening of the Police set up for better policing of urban and rural areas and for more efficient and effective control over crime ; also special requirements of rapidly growing industrial areas. Further, establishing a network of Police communications through wireless and teleprinter links ; provision of scientific aids for investigation ; and increasing mobility and effectiveness by augmenting the fleet of motor vehicles, etc.

Police housing, especially construction of residential accommodation for Police Officers and men continues to receive special attention. A description of the current activities is given in the relevant section.

Briefly, during 1978-79, it is proposed to establish 14 new police stations, convert 6 outposts into police stations and open 14 outposts/police chowkeys. New Police Stations to be opened include two police stations in Thane District to meet the special situation in the industrially growing areas in Thane-Belapur belt and Wagle Industrial Estate and 3 police stations in industrial areas being developed by the M.I.D.C. As a part of modernisation programme, it is proposed to complete expansion of V.H.F. wireless communication to 377 police stations, i.e. about 50 per cent of the police stations in the State, by the end of 1978-79.

V.H.F. patrolling system is proposed to be introduced in cities of Kolhapur and Nashik by the end of 1978-79. As a result such mobile patrolling would be extended to 11 cities in the State, besides the 3 Commissionerates of Greater Bombay, Pune and Nagpur.

7 investigations cars, which have been acquired through modernisation grants made available from the Central Government, will be equipped during the year with scientific aids and trained personnel. These mini-laboratories will be available to the Police for investigation of crime in the cities of Pune, Nashik, Nagpur, Thane, Solapur, Aurangabad and Amravati. The fleet of vehicles available to the Police are proposed to be augmented by acquisition of 65 vehicles of various categories for which a lumpsum provision of Rs. 43 lakhs has been proposed in the Budget estimates.

So far as Anti-Corruption and Prohibition Intelligence Bureau is concerned the proposals for 1978-79 are aimed at strengthening Bureau's set up at various levels. In particular, it is proposed to bring the jurisdiction of Bureau's units in line with the existing Police Ranges, by establishing during 1978-79 2 units, one each at Thane and Amravati. Thus, analogous with 6 Police Ranges, there will be 6 units of the Bureau. The strength of the Co-operative Cell at Pune is proposed to be suitably augmented. One typist, for each of the 25 district units, will also be provided.

The total provisions made for 1978-79 in respect of Standing charges and the New Items proposed to be included in the Additional Budget 1978-79 are indicated in the table below: —

(Figures in thousands of Rupees)

Department /Office concerned	Provisions of Standing charges for 1978-79	Section I New Item		Section II New Item		Total of Standing charges and Section I/II New Items.
		Number of Items	Amount	Number of Items	Amounts	
1	2	3	4	5	6	7
Forensic Science Laboratory.	27,33	(1)	32	27,65
Anti-Corruption Bureau	40,55	(1)	2,43	42,98
Police Department ..	69,94,60	(51)	2,25,74	(50)	46,90	72,67,24
Coroner of Bombay ..	1,81	1, 81

CHAPTER 6

HOME GUARDS AND CIVIL DEFENCE ORGANISATIONS

The Home Guards and Civil Defence Organisations are two separate voluntary forces working under the over all command of the Commandant General, Home Guards, and Director of Civil Defence. The Home Guards Organisation is constituted under Bombay Home Guards Act, 1947, while the Civil Defence Organisation is governed by the Central Legislation called the Civil Defence Act, 1969. The Civil Defence Organisation is meant for use during an emergency at a time of external aggression while the Home Guards can be used in any emergency as well as for the maintenance of law and order, etc. Since the two Organisations are formed on the basis of two distinct pieces of legislation, they are controlled by two separate headquarters at Bombay which are manned by the paid staff. The expenditure on raising and training of the volunteers of the two Organisations as well as that incurred on authorised items is shared by the Government of India on 50:50 basis.

Home Guards

2. The Home Guards Organisation comprises of public spirited men who come forward to receive training in foot drill and arms as also training in various other specialised subjects such as fire fighting, rescue, communications, first-aid, etc. and they can be called upon to assist the State and the citizens. The training is imparted through the Central Training Institute at Bombay and other training centres organised at district levels.

3. The Organisation is headed by the Commandant General who coordinates the work of the various services under his command. He is assisted by voluntary and paid officers in administration and training matters. The Organisation in districts and in Greater Bombay is controlled by the Honorary Commandants who are appointed by the State Government and has a network at Taluka and Village level.

4. The Home Guards function as nucleus of Civil Defence services and help in times of natural calamities. They assist in manning transport, communication, water supply and other essential services in the event of break down in such services. The Home Guards assist the Police during fairs and festivals.

5. The present strength of the Organisation is 48169 comprising of 28827 Urban, 15173 Rural and 4169 Women Home Guards as against the target strength of 51,000, authorised by the Government of India. During the years 1975-76, 1976-77 and 1977-78, 1281, 1006 and 662 Home Guards, respectively, were trained in Advanced and Leadership training. Thus on

an average, 983 Home Guards per year are trained for these courses. A large number of Home Guards are also trained for basic and refresher courses every year. Establishment of four more District Training Centres at Amravati, Buldana, Kolhapur and Solapur and reorganisation of the Central Training Institute have been sanctioned on the pattern laid down by the Government of India. The training of Home Guards in Motor driving at the Central Training Institute has started in accordance with the scheme sanctioned by Government.

During 1977-78 one of the important tasks performed by the Home Guards Organisation was in connection with the running of Government Milk Supply Scheme and distribution of milk in Greater Bombay as well as Government hospitals during the State Government employees' strike. On an average, 10500 Home Guards were deployed per day on various duties throughout the State during the period of 54 days' strike. Similarly, in connection with the conduct of Vidhan Sabha elections over 15,000 Home Guards were deployed throughout the State. A number of Home Guards were also deployed for railway track protection duties over a period of several months.

6. A provision is being made to provide better messing facilities to Home Guards at training Camps, to sanction supply of cleaning material to them and also to give them washing allowance. More District Training Centres and more staff officers are proposed to strengthen the Home Guards Organisation at District level and to bring it up to the pattern laid down by the Government of India.

7. An expenditure of Rs. 84.34 lakhs was incurred during the year 1976-77 and a provision of Rs. 104.55 lakhs was made for the year 1977-78. A provision of Rs. 96.30 lakhs is being made for standing charges during 1978-79 under the head "265—Other Administrative Services (f)—Home Guards" as shown in the table below para. 14.

Civil Defence

8. Civil Defence being an integral part of our national defence, preparation to meet any emergency has to be undertaken well in advance. Civil Defence aims at minimising the effects of hostile attack, providing protection to life and property and maintaining the continuity of production and restoring quick normalcy in essential services, industrial units and other walks of life, after an attack. All planning and preparation of Civil Defence is done as per policy laid down by the Government of India and the instructions issued by them from time to time.

9. The Director of Civil Defence co-ordinates the Civil Defence measures required to be undertaken by the Controllers of Civil Defence towns and various Departments. He is assisted by Senior Staff Officers, Junior Staff Officers and other ancillary staff for implementation of Civil Defence

measures. The Civil Defence Staff College at Bombay functioning under the Directorate of Civil Defence has been established since 1963 to impart civil Defence training. In Greater Bombay, one of the Additional Commissioner of Police is the Controller of Civil Defence and is assisted by Deputy Controllers and other ancillary staff. In other places the District Magistrates are the Controllers of Civil Defence for their respective Districts. Only in five districts, namely, Thane, Nashik, Pune, Jalgaon and Nagpur they are assisted by Deputy Controllers and other staff.

10. Citizens are enrolled as members of the Civil Defence Corps and imparted necessary training. Emphasis also is laid down introducing Civil Defence training in educational institutions. Efforts are also made to raise Civil Defence units in essential departments/industries, vital installations, etc. and to train the personnel from such departments/industries, etc. at local level. The communication channels such as sirens and Control Centres being important from the Civil Defence point of view, the Civil Defence staff has to ensure that they are in working condition. Civil Defence plans are prepared for selected cities and towns and are kept up-to-date through revision from time to time.

11. As a part of the Civil Defence set up a Mobile Civil Emergency Column was established in 1965. It acts as a standing operational nucleus capable of immediate deployment at scenes of disasters. The Column is equipped with fire appliances, rescue vans, ambulances and skilled personnel so handy as to combat the challenge of man made and natural disasters during peace as well as war. The expenditure on the Column is not shared by the Government of India. In the past, Mobile Column has been used for giving relief to the victims of Koyana earthquake and at the time of Bhiwandi disturbances. It has also been attending fire, rescue and first aid calls along with the Bombay Fire Brigade.

12. Against the total targetted man power of 72,675 for the various Civil Defence services prescribed by the Government of India for this State, 43,852 volunteers have been enrolled. Out of these 32,760 volunteers have been trained and are available in case of any emergency. 286 Industrial Civil Defence units have also been established. The Engineering and Works Section, which looks after the construction work of the Civil Defence, co-ordinates the construction of static tanks for fire fighting in Greater Bombay. In all 67 static tanks out of a target strength of 100 such tanks have been constructed. The Civil Defence Staff College organised 45 courses during the year 1976-77 and trained over 1,340 persons.

Programme for 1978-79

13. During the year 1978-79, it is proposed to strengthen the communication and signal system by installation of additional number of sirens and telephones. During the year, a beginning will be made for development of land allotted by the State Government at Ambivali and Kole Kalyan, Greater

Bombay, for housing the Civil Defence Offices. Two ambulances are proposed to be purchased to achieve the required standard of vigilance during peace-time.

Grants

14. An expenditure of Rs. 61.64 lakhs was incurred on the Civil Defence Organisation during 1976-77. A provision of Rs. 66.68 lakhs is made for the year 1977-78 and total provision of Rs. 72.05 lakhs is proposed for the year 1978-79 under the head "265—Other Administrative Services—Civil Defence" as shown in the table below.

The total provisions made for 1978-79 in respect of Standing charges and the New Items proposed to be included in the Additional Budget 1978-79 or indicated in the table below :—

(Figures in thousands of Rupees)

Deptt/office concerned	Provisions of standing charges for 1978-79	Section I New Items		Section II New Items		Total of Standing charges and Sections I/II New-Item
		Number of Items	Amount in Rs.	Number of Items	Amount in Rs.	
1	2	3	4	5	6	7
Home Guards	96,30	(3)	7,07	(7)	8,90	1,12,27
Civil Defence	64,44	(1)	48	(8)	7,13	72,05

CHAPTER 7

PROHIBITION AND EXCISE DEPARTMENT

The Commissioner of Prohibition and Excise, Maharashtra State, Bombay, who is the Head of the Prohibition and Excise Department, is responsible for the administration of the Prohibition and Excise Laws in the whole State. His office, therefore, forms a Central Organisation for directing proper implementation of the policy of Government and for guiding the Collectors and Superintendents of Prohibition and Excise in the State.

2. The following Acts are administered by the Department :—

- (a) The Bombay Prohibition Act, 1949.
- (b) The Bombay Opium Smoking Act, 1936.
- (c) The Bombay Drugs (Control) Act, 1959.
- (d) The Medicinal and Toilet Preparations (Excise Duties) Act, 1955.
- (e) The Spirituous Preparations (Inter-State Trade and Commerce) Control Act, 1955.

The main functions are confined to licensing, inspection of the Licences and the enforcement of various controls, enacted under the abovesaid Acts, particularly the Bombay Prohibition Act, 1949. The Officers of the Department have also to do Prohibition Propaganda and supervise over the Recreation Centres in their charges.

3. The Prohibition and Excise Department has to take cognizance of all offences committed by or in the establishments licensed by it or expected to be inspected by it, as also other offences that may come to the notice or knowledge of Prohibition and Excise Officers during the course of their duties. This is in addition to the general responsibility of the Police in regard to detection and investigation of Prohibition offences.

4. Government has further ordered in May 1974 that the Prohibition and Excise Officers who have the powers of investigation under section 129(1) of the Bombay Prohibition Act, 1949 should prosecute independently the offenders in respect of the cases detected by them instead of passing them on to the Police. Accordingly, the Prohibition and Excise staff has started detecting the cases with great enthusiasm and has done appreciably good work although the staff is inadequate, unarmed and exposed to great personal risks has no vehicles. During the last one year the executive staff

of the Prohibition and Excise Department has detected 4,931 cases of possession, sale of illicit liquor, illicit distillation etc. throughout the State of Maharashtra and the probable value of the material seized in those raids amount to Rs. 35,82,950. About 3,113 accused have been arrested in those raids.

The Prohibition and Excise staff is also detailed for supervision over the Bonded Manufactories, Bonded Warehouses, Foreign Liquor Shops, Toddy Shops, Neera Centres and management of the Drugs Sale Depots and the inspection of the various other excise licences.

5. At the District level, the administration is carried on by a Superintendent of Prohibition and Excise under the general control and supervision of the Collector. The Bombay, Pune, Nagpur, Thane, Ahmadnagar and Solapur districts are in charge of Superintendents of Prohibition and Excise Class I cadre. In addition the districts of Satara, Sangli, Kolhapur, Nashik and Dhule are upgraded and will be to put in charge of Superintendent of Prohibition and Excise Class I cadre. There is also a class I post of Additional Superintendent of Prohibition and Excise, Bombay, mainly for the Medicinal and Toilet Preparations, Toddy and Accounts work. The remaining 15 Districts are in charge of the Superintendents of Prohibition and Excise, Class II cadre. In some Districts the Superintendents are given the assistance of a Deputy Superintendent of Prohibition and Excise, Class II.

6. Each district is divided into executive charge according to the volume of work and the Inspectors/Sub-Inspectors of Prohibition and Excise are placed in-charge of the division according to the necessity in those charges. The Inspectors and Sub-Inspectors of Prohibition and Excise are given the assistance of one or two Prohibition and Excise constables. The Inspectors of Prohibition and Excise in districts work directly under the Superintendents of Prohibition and Excise in charge of the District.

7. In order to safeguard Government revenue from the illegal activities of the Toddy licensees such as illicit tapping of trees and also from the likely malpractices of sale of non-duty paid liquor by the Foreign Liquor vendor's shop etc. the Government has sanctioned four Flying Squads. Out of these squads one is stationed at the office of the Commissioner of Prohibition and Excise, Bombay and of the rest, one each at the offices of the Superintendent of Prohibition and Excise, Pune, Solapur and Nagpur. Each Flying Squad is provided with a jeep car manned with Driver-cum-cleaner.

8. The Desk system has been introduced in the office of the Commissioner of Prohibition and Excise with effect from 20th September, 1976. In the District Prohibition and Excise Offices, the existing system of the office work is attended to by the Ministerial staff.

9. (1) The rationalised policy on prohibition as announced by the Minister (Prohibition) on 8th August, 1972, envisaged greater emphasis on prohibition propaganda to educate the people against the evil effects of drinking and starting of ameliorative activities for the benefit of the poor to wean them away from the evil. The guidelines on the 12 Point programme on prohibition given by the Government of India and accepted by Government also, *inter alia*, lay stress on the prohibition propaganda. The Director of Prohibition (Education) is incharge of the Propaganda Wing. These activities are carried on through District Prohibition Propaganda Officers and the five D. H. P. Officers appointed for 5 Divisions, viz. Bombay Division, Vidarbha West Division, Pune Division, Nagpur Division and Aurangabad Division. The officers have been provided with fully equipped Prohibition Propaganda Vans and Station Wagons to enable them to arrange film shows and entertainment programmes, such as Kalapathaks, Dramas, Bhajans, etc.

(2) Non-official organisations like the Nashabandi Mandal and Shri Gadge Maharaj Mission are also given financial assistance to take up propaganda work.

(3) Similarly, departmental Sanskar Kendras, which are 51 in numbers, and subsidised Sanskar Kendras numbering 24 provide recreation-cum-ameliorative activities for liquor addicts to wean them away from the habit of drinking.

(4) The Maharashtra State Prohibition Board, the Greater Bombay Prohibition Committee, the Co-ordination and Review Committees in Districts and the Committee of Village Panchayats assist all activities which further the policy of Government in regard to prohibition. The Prohibition Propaganda and recreation activities enumerated above will be continued and/or intensified during the year 1978-79.

10. *Toddy*.—The Toddy scheme has been introduced in the State of Maharashtra with effect from 1st December 1968. Under the scheme the free sale of toddy upto 5 per cent alcohol by volume to persons over 21 years of age is permitted. Toddy upto 3 litres at a time is allowed to be removed from shops for off consumption. The licences for sale of toddy are disposed of by auction or by Tender by the District Collectors in accordance with the Maharashtra Toddy Shops (Grant of licence by Auction or Tender) Order, 1968.

11. For the year 1977-78 (i.e. from 1st September, 1977 to 31st August 1978) 1,590 toddy shops have been so far disposed of by Auction and Tender in the State of Maharashtra realising a total revenue of Rs. 1,12,49,739 on account of licence fee. In addition to this, duty at the rate of Rs. 20 per coconut palmgur or brabe tree and of Rs. 10 per date or wild palm tree per year is also leviable on trees tapped for feeding each licensed shop.

12. The possession and consumption of toddy is allowed only for domestic consumption in Chandrapur Outstill Area. The concession of granting domestic licences to Adivasis in Outstill areas of Chandrapur District has been in existence since 1st April 1961 i.e. prior to the introduction of Toddy Scheme in the State and the same concession has been continued even after introduction of Toddy Scheme. The concession is that a maximum of five trees may be granted to Adivasis family for the drawal of toddy for home consumption on payment of a nominal fee of 75 paise per tree.

13. *Neera*.—The Neera Scheme is conducted by the Maharashtra State Khadi and Village Industries Board in the entire State of Maharashtra. The Rachnatmak Sarvodaya Seva, Neera Yojana, Nagpur is also conducting the Neera Scheme in the Vidarbha Region comprising of eight Districts only independent of the control of the Maharashtra State Khadi and Village Industries Board, Bombay.

14. *Foreign Liquor*.—The following are the comparative figures of sale, duty and licence fee in respect of foreign liquor for the period ending 31st March, 1977 :—

Year	1976-77		1975-76	
	April 1976 to March 1977		April 1975 to March 1976	
	Sale in bottles	Duty	Sale in bottles	Duty
		Rs.		Rs.
1. Spirits	1,52,00,190	13,11,16,388	1,35,46,500	11,60,25,773
2. Wines	1,16,300	2,87,840	97,576	2,41,500
3. Beer	2,94,33,443	40,91,825	2,07,88,950	29,05,256

There has been an increase in the sale of foreign liquor as compared with the sale made in the corresponding last year. The increase in duty is also due to the revision of the rates of Excise duty with effect from 23rd March, 1977 on foreign liquor from Rs. 15 per proof litre to Rs. 20 per proof litre and on Beer from Rs. 2.10 P. per proof litre to Rs. 8.50 P. per proof litre of alcohol content.

15. With regard to the revenue from licence fee on Spirits, Wines and Malt liquor, it would be seen from the following figures that the revenue from the licence fee during 1st April, 1976 to March 1977, is more as compared with that of the period from 1st April, 1975 to March, 1976. Though revenue from this source is more the majority of the licencees are in the habit of depositing licence fee well in advance, i.e. much before the

start of the financial year and from this position, exact comparison of revenue from this source cannot be made.

	1976-77	1975-76
	April 1976 to March 1977	April 1975 to March 1976
	Rs.	Rs.
Spirits and Wines ..	11,67,000	40,47,000
Malt Liquor	10,98,000	11,12,000

16. *Country Liquor*.—The Maharashtra Liquor Rules, 1973 regulating the grant of licences for the manufacture, possession and sale of country liquor continued to be in force in the State of Maharashtra. The salient features of the Maharashtra Country Liquor Scheme are that there is a ceiling on the wholesale as well as retail prices of country liquor produced from Molasses based spirit. However, country liquor produced from bases other than Molasses (i.e. Cashew fruits, Mhowa flowers) blended with such liquor are exempted from ceiling on wholesale as well as retail prices. The grant of shop licences is on fixed fees instead of by auction. Government decided to drop the decision to grant these licences for the year 1977-78 onwards by auction.

The manufacture of country liquor is under Excise Supervision and the cost of the Prohibition and Excise supervisory staff is recovered from the manufacturers. The rates of excise duty on country liquor were revised from 23rd March, 1977 as follows :

Nomenclature	Rate of Excise Duty prior to 23rd March 1977	Rate of Excise Duty from 23rd March 1977
1. Country Liquor manufactured purely from spirit distilled from Molasses.	Rs. 4.20 per proof litre of alcohol content.	Rs. 10.30 per proof litre of alcohol content.
2. Country liquor manufactured (a) from spirits distilled from bases other than molasses and (ii) by blending spirit distilled from two or more bases.	Rs. 9 per proof litre of alcohol content.	Rs. 9.9 per proof litre of alcohol content.

The rate of excise duty on country liquor manufactured purely from spirit distilled from Molasses was reduced to Rs. 4.20 P. per proof litres of alcohol contents from 8th December, 1977.

Sales Tax at the rate of 12 Paise in a rupee is charged on country liquor and both i.e. Excise Duty and Sales Tax are recovered at the source, i.e. before the Country Liquor is allowed to be removed from the manufactory

on payment of the Government dues. Statistical information in respect of country liquor scheme for the last year 1975-76 and 1976-77 is as follows :

Serial No.	Item	Position of the year	
		1975-76	1976-77
		in lakh B. Ls.	
1	Quantity of rectified spirit used in the manufacture of country liquor.	196.72	182.77
2	Quantity of country liquor produced	446.16	430.85
3	Quantity of country liquor issued on payment of duty from the manufactories.	446.16	420.94
4	Amount of duty realised on country liquor issued from manufactories.	Rs. 1,378 lakhs	Rs. 13,62 lakhs
5	Number of licences for manufacture of country liquor issued and/or renewed.	22	25
6	Number of country liquor manufactory licences actually producing country liquor.	17	20
7	Number of C. L. II licences for the wholesale sale of country liquor issued and/or renewed.	302	392
8	Retail sale licences granted and/or renewed :		
	(a) C. L. III	3,827	3,731
	(b) CL/FL/TOD-III	1,335	446
		Rs.	Rs.
9	Licence fee realised from licences granted under Maharashtra Country Liquor Rules.	42.68 lakhs	39.12 lakhs

The "On" consumption of country liquor in retail shops which was discontinued from 1st January, 1977, was again permitted from 20th May, 1977.

17. *Manufacture of potable liquor i.e. Indian Made Foreign Liquor.*—Out of the 19 parties granted licences in form PLL under the Maharashtra Distillation of Spirit and Manufacture of Potable Liquor Rules, 1966 for the manufacture of Indian made foreign liquor, 11 parties have started functioning and manufacturing potable liquor and the remaining 8 parties have not as yet started functioning. One party Messrs. Jayem Distilleries, Bombay, are holding letter of intent granted to them for the grant of the above said licence.

18. *Manufacture of Beer and Wines.*—Government has granted 11 licences for the manufacture of Beer and 4 licences for the manufacture of Wines under the Maharashtra Manufacture of Beer and Wines Rules, 1966. Out of them, 4 parties and 2 parties have started the manufacture of Beer and Wines respectively. 5 parties and 1 party for the manufacture of Beer and Wines respectively have surrendered their licences. The remaining 2 parties and 1 party have not so far started functioning. 2 parties are holding the letters of intent for the grant of licences for the manufacture of Beer under the above said rules.

19. *Production and use of Alcohol.*—In the State of Maharashtra, Government has granted 38 Distillery licences in Form I under the Maharashtra Distillation of Spirit and Manufacture of Potable Liquor Rules, 1966 for distillation of Spirit from Molasses, Mhowra flowers, Cashew fruits, etc. as on 28th February, 1978 and the position of these 38 licences is given below :—

(a) 20 distilleries are actually distilling alcohol from Molasses out of which one distillery is using its entire production for the manufacture of Indian made foreign liquor.

(b) One party viz., Messrs. Hindustan Antibiotics Ltd., Pimpri, District Pune, is holding Distillery licence for redistillation of alcohol obtained from other distilleries for its own use.

(c) Three parties are holding distillery licences for redistillation of alcohol obtained from other Distilleries for use in the manufacture of Indian made foreign liquor at their Potable Liquor Manufactory.

(d) Two distilleries are distilling spirit from Mhowra flowers for the manufacture of country liquor.

(e) Two distilleries are distilling spirit from cashew fruits for the manufacture of Indian made foreign liquor and country liquor.

(f) The remaining 10 parties who are holding Distillery licences have yet to start functioning.

Government has also granted letters of intent for the grant of the distillery licences to 10 parties.

20. The production of alcohol from Molasses for the period from 1st November, 1976 to 31st October, 1977 was 1,074.77 lakhs bulk litres and the estimated production of alcohol for the period from 1st November, 1977 to 31st October, 1978 is 1,150 lakh bulk litres. The alcohol produced is used mainly by the industries located in the State for the manufacture of chemicals, medicinal and toilet preparations, potable liquor etc. If any surplus is available, it is exported to other States.

Only one distillery in the State manufactures absolute alcohol. During the period from 1st November, 1976 to 31st October, 1977 it produced 4.74 lakh bulk litres of absolute alcohol and the estimated production of absolute alcohol for the period from 1st November, 1977 to 31st October, 1978 is 6 (Six) lakh bulk litres.

21. The excise Revenue realised under the Medicinal and Toilet Preparations (E. D.) Act, 1955 during the years 1974-75, 1975-76, and 1976-77 is as under :—

	Year	Duty	Licence fee
1974-75	3,25,96,156.01	29,606.00
1975-76	5,07,13,264.97	28,676.50
1976-77	7,71,40,603.75	(includes Excise Duty as well as licence fee)

22. The permit fee for possession, use, consumption and transport of Foreign Liquor/Country Liquor is Rs. 9-35 P. excluding Court fee stamp of 65 paise.

23. *Internal Audit Wing*.—The statistical information in respect of the audit work done by the Internal Audit Wing under the Commissioner, Prohibition and Excise during the year 1975-76, 1976-77 and 1977-78 (upto end of September, 1977) is given below :

Year	Labora- tories	Inspection of				Recovered or proposed to be recovered
		F. T. Trade of B.W.I. licence	Depart- ment Accounts	Toddy Accounts	Distilleries or Breweries	
						Rs.
1975-76	.. 49	1	11,077.77
1976-77	.. 93	4	5	4	..	1,54,552.17
1977-78 (upto September 1977).	.. 63	11	4	3	1	1,51,067.98

24. The following new items are proposed to be implemented in the year 1978-79.

SECTION II NEW ITEMS

	Total cost for 1978-79
1. Creation of Flying Squads for surprise checking and detecting of nefarious activities of the licensees and illicit distillation, etc.	13,79,444

SECTION II NEW ITEMS

1. Supply of uniforms to the Constabulary staff of Prohibition and Excise Department.	1,20,000
2. Purchase of two water coolers for the offices of the Commissioner of Prohibition and Excise, Maharashtra State, Bombay, and the Superintendent of Prohibition and Excise, Bombay.	17,000
3. Dieselisation of three Prohibition Propaganda Vans.	66,000
4. (i) Purchase of one fully equipped prohibition propaganda van.	75,000
(ii) Purchase of films literature, cine material like projectors, generators, etc.	3,23,000
	3,98,000

CHAPTER 8

MOTOR VEHICLES DEPARTMENT

The Motor Vehicles Department of the State Government is constituted under section-133-A(i) of the Motor Vehicles Act, 1939 for the purpose of carrying into effect the provisions of that Act. The Transport Commissioner is the Head of the Department having his office in Bombay and controlling Regional Officers which are headed by the respective Regional Transport Officers.

2. The Transport Commissioner also functions as the Member-Secretary of the State Transport Authority, constituted under the provisions of section 44(i) of the Motor Vehicles Act, 1939. There are at present 8 Regional Offices headed by the Regional Transport Officers as shown below :—

Serial No.	Regions	District covered
1	Bombay (3) Regional Transport Officers.	Greater Bombay.
2	Thane ...	Thane, Kolaba, Ratnagiri.
3	Pune ...	Pune, Ahmadnagar, Solapur.
4	Aurangabad ...	Aurangabad, Parbhani, Beed, Nanded, Osmanabad.
5	Nagpur ...	Nagpur, Wardha, Bhandara, Chandrapur.
6	Nashik ...	Nashik, Dhule, Jalgaon.
7	Kolhapur ...	Kolhapur, Sangli, Satara.
8	Amravati ...	Amravati, Akola, Yavatmal, Buldana.

The office of the Regional Transport Officer, Bombay has been trifurcated into three Offices with effect from 1st April 1977 one each for the areas of the Greater Bombay Region at Bombay (Central), Bombay (Western) and Bombay (Eastern).

For the convenience of the motoring public and the tax payers, sub-regional offices in charge of Inspectors of Motor Vehicles are also functioning at 9 district places, viz. at Kalyan, Pen, Ratnagiri, Satara, Latur, Buldhana, Chandrapur, Yavatmal, Nanded, each under the overall supervision of the respective Regional Transport Officer. Six other Inspector of Motor Vehicles Offices have been upgraded and these offices are headed by Assistant Regional Transport Officers with Head Quarters at Jalgaon, Dhule, Solapur, Ahmadnagar, Sangli and Akola. It has been decided that

that each sub-office at district level should be headed by an Assistant Regional Transport Officer. For this purpose it is decided to upgrade 21 posts of Supervisors to those of Assistant Regional Transport Officers. This new set-up at district level will come in force very shortly.

4. Except for the office of the Inspector of Motor Vehicles at Kalyan which functions on the pattern of Camp Office, all other offices are independent units and maintain their own records separately. The work pertaining to the Regional Transport Authority is done at Regional Office. The Regional Transport Officers are also the *ex-officio* Secretaries to the respective Regional Transport Authorities constituted under the provisions of section 44(1) of the Motor Vehicles Act, 1939.

5. The main function of the Department are administrative, executive and collection of taxes.

(a) *Administrative and Executive Functions.*—These functions, as laid down in the Motor Vehicles Act, 1939 and Bombay Motor Vehicles Rules, 1959, are briefly as under :—

- (1) Licensing of Drivers of Motor Vehicles.
- (2) Licensing of Conductors of Stage Carriages.
- (3) Registration of Motor Vehicles.
- (4) Grant of certificates of fitness to Transport Vehicles and control on the construction, equipment and maintenance of vehicles.
- (5) Control of Transport Vehicles through issue of permits.
- (6) Insurance against third party risk.
- (7) Control of inter-State Road Transport Traffic.
- (8) Preparation and maintenance of statistical data on development of Road Transport.
- (9) Administration of Control Orders of the Government of India in respect of Tractors.
- (10) Securing implementation of the provisions of the Motor Vehicles Act and Rules and initiating and pursuing action for violations thereof, by registering cases in Court, taking departmental action by way of suspension/cancellation of permits, etc.

(b) *Taxation Function.*—The Department administers the 3 Taxation Acts, i.e. the Bombay Motor Vehicles Tax Act, Tax on Passengers Act and Tax on Goods Act and the Rules framed thereunder.

Maharashtra has the highest Motor Vehicles population among all the States in India. During the last few years, the vehicle population has increased from 1.60 lakhs in the year 1965-66 to 5.48 lakhs in the year 1976-77. The revenue earned by the Department has also increased from 1,363 lakhs in 1965-66 to 5,479 lakhs in the year 1976-77.

(c) A new function, that of Collecting Agent, is also cast on the Transport Commissioner under the Maharashtra Tax on professions, Trades, Callings and Employments Act, 1975, and the Rules made thereunder effective

from the 1st April, 1975. The Transport Commissioner is the Collecting Agent of the tax from the holders of permits of Transport Vehicles granted under the Motor Vehicles Act, 1939, which are used or adapted to be used for hire or reward. The Collection work is being done since September, 1975 and only the duty of collection but not levy, is cast on the Transport Commissioner. This work has since been reduced as the Maharashtra Tax on Professions etc. is being paid directly in the Banks.

Special Organisation and Function

6. In order to co-ordinate and regulate the activities and policies of of the Regional Transport Authorities in the State and also to exercise and discharge other functions specified in sub-section (3) of section 44 of the Motor Vehicles Act, 1939, the State Transport Authority has been constituted. It has 12 members at present, 4 officials and 8 non-officials. The Transport Commissioner works as Member-Secretary with a Senior Secretary of the State Government as Chairman. The other official members are the Inspector General of Police and the Chief Engineer (Road Projects). Out of the 8 non-official members, one is the President of the Western India Automobile Association. The State Transport Authority, exercises semi-judicial functions and decides appeals against the orders of the licensing authority. It also decides the applications for grant of permits for Inter-State operations.

7. There is Regional Transport Authority for each region. It consists of 6 members (3 officials and 3 non-officials). The Revenue Divisional Commissioner is the Chairman and the Regional Transport Officer is Executive Officer and Member-Secretary. The Regional Transport Authority decide all matters under Chapter IV of the Motor Vehicles Act, 1939, viz. disposal of applications for permits to ply different types of transport vehicles, and also to decide various matters such as fixing of quota of Contract Carriages, fixing their rates of hire, taking department action against defaulting permit holders, etc.

8. The Transport Commissioner also functions as the Director of the Government Transport Service, which *inter alia* provides vehicles for foreign dignitaries and looks after the maintenance and repairs of Ministers' Vehicles. The work of the Government Transport Service is directly supervised by the Superintendent of the Government Transport Service as Head of the Office.

9. The Transport Commissioner is the Controller for this State for the purpose of administering the Tractor Control Order of the Government of India.

10. He initiates the proposals for inter-State Traffic in the field of transport on inter-State routes for the purpose of concluding Agreements with the adjoining and other States. This State has entered into Bilateral Transport Agreement with 12 States which permits plying of public and

private carriers, and State and Contract Carriages. This State has also entered into three zonal Agreements i.e. South Zone, Western Zone and Central Zone. Under these agreements fixed number of public carriers are permitted to ply in the Zones with a concession on payment of taxes. The 'National Permit' system has also been introduced which permits plying of the vehicles throughout India on payment of Concessional Taxes. 450 'National Permits' have been issued under this scheme.

11. A 'Training Unit' under the charge of a Deputy Transport Commissioner was created in April 1973, for conducting refresher courses and Training executive and ministerial staff. The Deputy Transport Commissioner is assisted by one Supervisor, one Accountant and one Stenographer.

12. The Enforcement Machinery under the control of the Deputy Transport Commissioner (Enforcement) has now been strengthened from Four Squads to Eight Squads consisting of one Supervisor and two Inspectors of the Motor Vehicles each and each squad has been attached to each region. The Enforcement Units have done useful work in detecting evasion of taxes and clandestine operations.

13. It is also proposed to sanction additional staff for the proper enforcement of the Tax Acts, in the next year i.e. 1978-79 and necessary provisions has been proposed in the Budget Estimates for 1978-79 by way of New Items of expenditure. The New Items proposed for next year are as follows :—

(1) Creation of Vigilance Cell in the Office of the Transport Commissioner.

(2) Creation of six border check posts.

(3) Creation of post of Tahasildar and ancillary staff for the recovery of taxes of the Motor Vehicles Department as arrears of land revenue for Regional Transport Officer, Bombay (West and East).

(4) Creation of 3 posts of Statistical Assistant in each of the three Regional Transport Office at Amravati, Nashik and Kolhapur.

(5) Creation of posts of additional staff for the purpose of Internal Audit and review work in Regional Transport Office, Bombay consisting of 4 Junior Auditors and 15 Junior Grade Clerks.

(6) Creation of 15 posts of sweepers (part time) on the establishment of Motor Vehicles Department.

(7) Creation of additional posts of Stenographers (lower grade) one each for Regional Transport Office, Nashik, Amravati, Kolhapur and Deputy Transport Commissioner (Administration) in Transport Commissioner Office.

(8) Purchase of articles of furniture for the office of the Regional Transport Office, Bombay (Western and Eastern).

(9) Purchase of steel cupboards (49).

(10) Replacement of Car No. BMU 5000 attached to the Regional Transport Officer, Kolhapur.

14. The expenditure on the Motor Vehicles Department viz. Transport Commissioner's office and all the Regional Offices is debitable to the following two Budget Heads (i) "241-Taxes on Vehicles". (ii) "245-Other Taxes and Duties on Commodities and Services".

15. The provision made under the above two Budget Heads and the provisions provided in the Budget Estimates for the year 1978-79 are as follows :—

(figures in lakhs)

Standing charges	1977-78		1978-79	
	Budget Estimate	Revised Estimate	Budget Budget	Revised Estimate
(a) 241, Taxes on Vehicles	119.47	119.47	134.47
(b) 245, Other Taxes and Duties on Commodities and services.	20.23	20.23	23.76

Note.—The above figures pertain to standing charges only in respect of salaries and contingencies.

CHAPTER 9

MOTOR ACCIDENTS CLAIMS TRIBUNALS AND STATE TRANSPORT APPELLATE TRIBUNAL, MAHARASHTRA STATE, BOMBAY.

MOTOR ACCIDENTS CLAIMS TRIBUNALS

Up to the year 1962, claims filed under the Motor Vehicles Act were dealt within the City Civil and Sessions Court, Bombay. With the increase in the number of accidents in Greater Bombay the claims also increased. Moreover, claimants had to pay Court fees according to the size of claims for filing applications in the Court. It was, therefore, considered essential to constitute a separate organisation to deal with and dispose of claims applications expeditiously and at cheaper cost. Accordingly, the Motor Accidents Claims Tribunal for Greater Bombay was established in August 1962 for adjudicating upon claims for compensation in respect of accidents involving death of or bodily injury to, persons arising out of the use of motor vehicles, or damages to any property by a third party so arising, or both. With the passage of time, the claims for compensation in respect of accidents in Greater Bombay increased and, therefore, in the year 1973 an additional Motor Accidents Claims Tribunal for Greater Bombay was established. Each Tribunal has one member, who is of the status of a District Judge, the staff including one Registrar for both Tribunal, who is declared as head of office.

2. With the expansion of industries and increase in population, the incidence of accidents in the area of Pune Municipal Corporation increased and it was found essential to have a Motor Accidents Claims Tribunal for Pune also. Accordingly, the Motor Accidents Claims Tribunal has been established for Pune in March, 1976. With the increasing demand of the public to have a Motor Accidents Claim Tribunal at each District Head Quarter and to have equal justice through out the State in respect of Motor Accidents Claims Cases, it was considered essential to have such Tribunal in each District. Accordingly, Motor Accidents Claims Tribunals were constituted for each of the Revenue Districts with effect from 1st November 1977 and District and Sessions Judge of the respective Revenue District has been appointed as an *ex-officio* Member of the said Tribunals *vide* Government Notification, Home Department, No. MCT. 1277/38-TR, dated 17th October 1977. The jurisdiction of the existing Motor Accidents Claims Tribunal for Pune Municipal Corporation Area has been extended for the entire Revenue District of Pune *vide* Government Notification, Home Department, No. MCT. 1277/38-TR-I, dated 17th October 1977.

3. The Estimate Committee in its 12th report has recommended that the quantum of Court fees on the claims filed with the Tribunal may be increased to discourage bogus claims. Accordingly Government has

increased the Court fees with effect from 1st November 1977 *vide* Government Notification, Home Department, No. MVR. 0177/3-33-TR, dated 28th October 1977 as under :—

Amount	Court fees
Up to Rs. 5,000 ...	Rs. 10 (as at present).
From Rs. 5,001 to Rs. 50,000 ...	$\frac{1}{4}$ per cent of the amount of the claim.
From Rs. 50,000 to 1 lakh ...	$\frac{1}{2}$ per cent of the amount of the claim.
Above Rs. 1 lakh ...	1 per cent of the amount of the claim.

4. Since 1971 the Motor Accidents Claims Tribunals for Greater Bombay received 23,933 claims applications up to the end of October 1977 and disposed of 19,610 applications, leaving 4,323 applications pending, the break-up of which is as under :—

Year in which applications were received	No. of applications pending as on 30th October 1977
1971	13
1972	59
1973	55
1974	210
1975	767
1976	1,471
1977	1,748
(Up to 30th October 1977)	4,323

The accumulation of pending applications in 1977 is due to the fact that the post of Member, Motor Accidents Claims Tribunal was vacant since July 1977. Now the post of Member, Motor Accidents Claims Tribunal has been filled in and the rate of disposal of the applications is expected to increase now.

5. The revised estimate for 1977-78 in respect of the Motor Accidents Claims Tribunal is Rs. 3,40,000 under the head "241-Taxes on Vehicle(d) other expenditure (d)(1) Motor Accidents Claims Tribunal, Greater Bombay". The provisions of Rs. 3,03,000 has been made for the year 1978-79 under this Budget Head.

STATE TRANSPORT APPELLATE TRIBUNAL

This is a statutory Tribunal established in May 1971 for deciding appeals, revision application and miscellaneous applications falling within the purview of sections 64 and 64-A of the Motor Vehicles Act, 1939 which

came into force on 1st April 1971. An Officer of the rank of District Judge is appointed as the Presiding Officer of the Tribunal, the Headquarters of which are situated in Bombay. It may hold its sittings at any other place in the State of Maharashtra for the convenience of the parties, if so warranted by the nature and volume of work. The work of this Tribunal has increased as many appeals are filed by the drivers/owners of taxis for cancellation of their permits/licenses. Many private operators are also filing appeals for refusal of permits of Inter-State routes/ temporary permits/national permits etc. The Member of the Motor Accidents Claims Tribunal, Greater Bombay, is concurrently appointed as Presiding Officer, State Transport Appellate Tribunal.

2. The position of appeals, revision applications, etc. disposed of by the State Transport Appellate Tribunal is indicated in the table below :—

Nature of proceedings	Arrears as on 31st December 1976	Instituted during the period from 1st January 1977 to 15th September 1977	Disposed of	Pending as on 16th September 1977
Appeals	19	128	27	120
Stay applications	140	140

3. The revised estimate for 1977-78 for the State Transport Appellate Tribunal is Rs. 34,000 under the head "241, Taxes on Vehicles (d), other charges (d)(ii), State Transport Appellate Tribunal", for the year 1978-79 a provision of Rs. 37,000 has been made for the Tribunal under this Budget Head.

CHAPTER 10

THE GOVERNMENT TRANSPORT SERVICE

The Government Transport Service provides transport to the visiting V.I.Ps. such as the President, the Prime Minister of India, the Ministers of the Indian Union and other States, Heads of Foreign Countries, Foreign Delegations, etc. ; and to other Government Departments. The Government Transport Service undertakes repairs and maintains D. V. Cars, Government Vehicles and the cars allotted to Ministers/State Ministers the Chairman and Deputy Chairman of Maharashtra Legislative Council and the Speaker and Deputy Speaker of Maharashtra Legislative Assembly. The High Court Judges are also provided with transport by the Government Transport Service at concessional rates as prescribed by Government. The vehicles belonging to the Motor Vehicles Department are supplied with petrol by the Government Transport Service. For the transport provided to General Administration Department and other Government Departments, the bills are preferred by the Government Transport Service as per rates prescribed by Government. The repairs of the vehicles belonging to Government Departments and officials are also undertaken by the Government Transport Service, whenever possible.

2. Consequent upon the steep increase in the cost of petrol the maintenance of Government vehicles has become very uneconomical and hence Government decided in 1975-76 to undertake the programme of dieselisation of Ministers' cars so as to effect economy in fuel cost. The Government Transport Service had undertaken this work. Accordingly 37 cars of Ministers/State Ministers, Chairman/Deputy Chairman of Maharashtra Legislative Council and Speaker and Deputy Speaker of Maharashtra Legislative Assembly including cars of Ministers' replacement fleet, were dieselised in 1976-77 and 1977-78.

3. In 1976-77 a centralised programme of dieselisation was undertaken and the target was to dieselise 50 Ambassador cars and 100 Government jeeps belonging to various departments of Government for which a provision of Rs. 30-68 lakhs was made in the financial year 1976-77 for purchase of Diesel Engines for 50 Ambassador cars and 100 Government jeeps, and for additional staff in the Government Transport Service workshop to undertake the work of dieselisation. Accordingly, out of 50 cars, 42 cars belonging to various departments were dieselised by the Government Transport Service workshop and 100 diesel engines were purchased as per the price fixed by the Purchase Committee and supplied to various departments for fitment to their jeeps in various Government workshops.

4. A phased programme of dieselisation of 15 vehicles of Government Transport Service is under consideration of Government and in the year

1978-79 it is proposed to dieselise 5 vehicles. Accordingly a provision of Rs. 83,000 is proposed in the Budget Estimates for 1978-79.

5. The Government Transport Service has to attend to the repairs work with utmost promptitude ; the service is, however, handicapped for want of certain amenities such as welding, smithy, upholstery, paint etc. for which it has to depend on the outside garages, resulting in considerable expenditure on such repairs apart from delay caused in getting the work done through outside agencies. Therefore, a Paint shop, Tin Smithy shop and Upholstery shop were opened in the Government Transport Service workshop in the year 1977-78. In the year 1978-79, it is proposed to open additional shops of Blacksmithy and Tyre in the Government Transport Service. A provision of Rs. 36,000 on this account is proposed to be made in Budget Estimates for 1978-79, by way of Section II, New Item.

6. As the activities and workload of the Government Transport Service have increased many fold, the post of Superintendent, Government Transport Service which was an ex-cadre post of Assistant Regional Transport Officer, Class II, has been upgraded to that of Regional Transport Officer in the regular cadre for proper and efficient administration of Government Transport Service.

7. The funds for the Government Transport Service are provided under the head "265-Other Administrative Services". In the Interim Budget for 1978-79 a provision of Rs. 20-10 lakhs has been made for standing charges. A provision of Rs. 18-79 lakhs was made for the year 1977-78 and which was enhanced to Rs. 21-07 lakhs in the revised estimates to meet the additional expenditure on opening of new shops in Government Service.

CHAPTER 11

PRISON DEPARTMENT AND THE DIRECTORATE OF CORRECTIONAL SERVICES

The activities of the Prison Department in Maharashtra are divided into two categories :—

- (a) Correctional and
- (b) Custodial.

(a) The Correctional work is made up of the following :—

(i) To administer the Correctional Acts, viz. The Probation of Offenders Act, the Habitual Offenders Act and the Borstal Schools Act.

(ii) To diagnose and study the personality, characteristics of individual prisoners through the system of classification of prisoners on scientific basis ;

(iii) To prescribe and administer correctional treatment programmes such as work, education, vocational training etc. according to aptitude of prisoners, and

(iv) To plan for both pre-release and post release aftercare and rehabilitation of prisoners.

(v) To train and run prison industries and agriculture farm.

(b) The custodial aspects of Prison Department involves the following functions :—

(i) To arrange for safe custody and security of prisoners at various prisons.

(ii) To feed, clothe and look after prisoners belonging to various categories and classes.

Prison Population.—The population of the convicts and undertrial prisoners on 21st April 1978 was as follows :—

Convicts	...	Male 8922	Female 156
Undertrial prisoners	...	Male 5569	Female 188

(a) *Prison Administration.*—Under the Maharashtra Classification of Prison Rules, 1962, various prisons in the State were classified as Central Prison, District Prison, Class-I, II and III on the basis of the total capacity and the average population.

(b) The prisons, where the average population was continuously more than the prescribed standard, were reclassified. The Open Central Prison at Paithan has been reclassified as the Open District Prison Class-I and Amravati District Prison has been reclassified as the Amravati Central

Prison. The total number of institutions, according to the revised classification, is as under :—

(1) Central Prisons	7
(2) District Prisons Class-I	8
(3) District Prisons, Class-II	9
(4) District Prisons, Class-III	17
(5) Open Colonies for prisoners	2
(6) Borstal School	1
(7) Taluka Sub-Jails	177
(8) Jail Officers' Training School	1
			Total	222

(c) The Hospital Prison at St. George's Hospital, Bombay was opened in the year 1963 to facilitate specialised medical treatment to the prisoners from the various prisons in the State. A new Hospital Prison at the J. J. Group of Hospitals, Bombay, was also opened in August 1976 for confinement of detenus requiring hospitalisation. Considering the number of prisoners requiring hospitalisation and suitability of premises it was decided to close down the Hospital Prison at the St. George's Hospital Prison and to continue the Hospital Prison at the J. J. Group of Hospitals, Bombay. Accordingly orders have been issued and implemented.

(d) A net work of diversified institutions has been organised by setting apart some prisons mainly for long-termers, some for adolescents and some mainly for habituals, with a view to facilitating the confinement of convicted criminal prisoners in homogenous groups on the basis of sex, age, length of sentence to be undergone, the nature of crime committed and the degree of criminality ingrained in the personality of prisoners. A system of diversified open institutions has also been fitted into the general plan of classified prisons by setting up semi-open prisons, open prisons, and also open colonies for prisoners.

(e) As the emphasis now is on reformation and rehabilitation of prisoners, various industries have been set up in prison for imparting training in various trades and crafts to the inmates in these institutions with a view to rehabilitating them in society as respectable citizens after their release.

(f) With a view to relieving the Superintendents of Central Prisons from certain duties relating to establishment matters and accounts work, etc. six posts of Administrative Officers, one each at Yeravda, Nasik Road, Aurangabad, Nagpur, Thane and Bombay Central Prisons were sanctioned by Government and they were filled in the year 1977.

(g) An internal audit wing started in the office of the Inspector General of Prisons with effect from 16th July 1976 the total number of Central

Prisons and District Prisons the accounts of which were audited by the internal audit wing during the year 1977-78 is as under :—

	1977-78 (up to December 1977)	1976-77
Central Prisons ...	2	1
District Prisons, Class-I ...	4	...
District Prisons, Class-II ...	1	5
District Prisons, Class-III ...	6	9
Swatantrapur Colony, Atpadi	1
	—	—
Total ...	13	16
	—	—

(i) *Education in prison.*—(i) Education is now a compulsory activity in all prisons. Additional posts of teachers required for organising educational and cultural programmes in prisons, have been created under five year plans. In the evening after lock-up, two periods are devoted for education, health education, social education and moral education. Regular classes from the first to the seventh standard are held for prisoners. Swadhyaya Classes, consisting of small groups, have also been organised for prisoners studying from the first to the S.S.C. standard. Prisoners are encouraged to pursue college education. Likewise they are encouraged to appear for English, Sanskrit and Hindi Examinations conducted by the various educational organisations.

(ii) Vocational training in various industries is also given. The classes are organised in various prisons in carpentry, textile, tailoring and other trades. Vocational training classes are conducted twice a week and they are closely related with institutional work programmes. The posts of instructors required for this purpose have been created under the five year plan.

(j) *Canteen.*—(i) Canteens have been started at Central Prisons, District Prisons, Class-I, II and III. In addition to this, sub-canteens have also been started at Central Prisons.

(ii) Government has decided to contribute to the Prisoners' Welfare Fund each year the amount equal to the last three year's average of net profits from the jail canteens to build-up the corpus of the fund. Accordingly Government has been contributing to the Prisoners' Welfare Fund Account every year.

(l) *Prison Industries.*—(i) All the industries in the prisons, in fact function as production-cum-training units. The prisoners gain practical knowledge of the working of the industries in which they are employed. The practical knowledge of different trades helps them to earn their livelihood on their release from prison.

(ii) The production from prison industries for the last three years is under :—

Year	Rs.
1975	1,25,20,396
1976	1,20,53,672
1977	1,40,12,152

(iii) About 4,500 prisoners are employed daily in the various industries. Work in the prison industries is managed by the factory Jailer with the help of technical ministerial staff under the control of Superintendent of the Prison.

(iv) Some of the prison industries were out moded. Handlooms are being replaced by power looms. Tailoring industry at Yeravda Central Prison and Nasik Road Central Prison has been mechanised. Similarly, carpentry units at Central Prisons at Nagpur and Yeravda Central Prisons have been mechanised. It has been decided to have similar units at Central Prisons at Aurangabad and Nasik Road and the same have been sanctioned.

Progress of these schemes launched during 1976-77 and 1977-78 is as under—

(1) Erection work of power looms at Aurangabad Central Prison, Nagpur Central Prison, Borstal School, Kolhapur and Dhule District Prison is completed. The work of providing electric fixtures is in progress at Nagpur Central Prison, Dhule District Prison, Class-I and the Borstal School, Kolhapur. The looms at Aurangabad Central Prison and Yeravda Central Prison have started working.

(2) Expansion of tailoring unit at Nasik Road Central Prison is completed and is working in full swing. Two button hole making machines were purchased during the last year.

Expansion and mechanisation of tailoring unit at Thane Central Prison is under process and the machinery will be purchased.

(3) Establishment of Central Dye House at Thane Central Prison. The order for purchase of machinery has been placed with C. S. P. C.

(4) Establishment of sewing unit at Amravati Central Prison. The required machinery has been purchased and will start functioning shortly.

(v) *Prison Agriculture.*—(a) Prison Agriculture is the other main activity in the Prison Administration. Greater attention is being paid to the Development of Prison Farms on scientific lines so as to achieve self-sufficiency in regard to the requirements of vegetables and foodgrains. Other allied products (such as sugarcane, fodder, milk etc.) also add substantially to the total production in the agricultural section of Prison Department.

The total value of the production of vegetable, foodgrains and other allied productions during last three years is as under :—

Year.			Production in
			Rs.
1975	19,86,045.
1976	19,63,883.
1977	20,19,635.
Total production of milk from Dairies at seven prisons during 1977.			1,48,627.

Borstal School

(i) There is a Borstal School at Kolhapur, where vocational training programmes have been organised for the benefit of borstal lads. Regular educational classes up to X Standard are conducted. Necessary facilities to the lads who desire to pursue their higher studies further are also extended to them. Classes for Hindi, Urdu etc. are also conducted. Similarly, deserving students who show an aptitude towards industrial training, are deputed for such training at the local Industrial Training Institute. The results of the system of deputing the lads for Industrial Training Institute training are very encouraging. In 1976, 15 lads were taking training in Industrial Training Institute, while during 1977, 4 lads were under training in the Industrial Training Institute. Cultural and recreational activities are also arranged which help to keep, otherwise empty minds of the lads, engaged and thereby help to keep them out of mischief.

(ii) The sports day for the borstal lads is observed every year on 1st February. Since 1976 this day is observed as guarding day and they are invited to the sports function of the school.

Open Prison and the Open Colonies for Prisoners.

(a) The first "open institution" with a population of 24 prisoners was started as an annexe of Yeravda Central Prison in the year 1956 and the second one at Paithan in Aurangabad District, in the year 1968. The starting of the Open Central Prison at Paithan was an important land-mark in the history of Prison Administration of Maharashtra. At this institution, foundation for the development of new correctional approach has been laid. The object is to save lifers and long term prisoners from the ill effects of confinement and continuous exposure to closed prisons, having traditional walls. To this end, an atmosphere of is created for education, vocational training and self-discipline in the open prison. Only such prisoners who can adequately respond to programme based on trust and responsibility are selected for being admitted in the open prison. More than 1 100 prisoners have so far passed through the open prison at Paithan.

(b) There is a prison colony at Atpadi in Sangli District where huts have been constructed in a Farm without enclosure or fencing. Prisoners, who have shown good progress in the open prisons and who can be trusted in conditions of more freedom, are conditionally released on parole and sent to the colony which is called "Swatantrapur Colony" for the temporarily released prisoners. This institution which was started in the regime of the Princely State of Aundh has been brought under the rules framed for open colonies with effect from 1st May 1973. Renovation of the old buildings in the colony which are in dilapidated conditions has been done by the prisoners themselves. The material required for the purpose was only supplied by Government.

Five Year Plan

The plan schemes of the Prison Department have been classified as district level schemes and according to the revised estimates the expenditure as shown will have been incurred during the year 1977-78 :—

(i) Education of prisoners	Rs. 57,000.
(ii) Vocational training to prisoners	Rs. 19,000.

About 1,200 prisoners were given adult education during the year 1977-78 under the scheme (i) above.

During the year 1977-78 one Ambassador car was passed for the Deputy Inspector General of Prisons, Eastern Region, Nagpur and orders have been issued for expansion and mechanisation of tailoring unit at the Thane Central Prison.

Building Works

Provisions were made in 1977-78 for construction of the following :—

- (i) 45 staff quarters at Ratnagiri Special Prison.
- (ii) 51 quarters at Nashik Road Central Prison.
- (iii) New godown at Visapur District Prison.
- (iv) Two pump houses at Visapur District Prisons.
- (v) Flush type latrines at Parbhani District Prison.
- (vi) Additional barracks at Thane Central Prison.
- (vii) New Prison at Kalyan.
- (viii) External water supply arrangement at Kalyan Prison.
- (ix) Drainage arrangement in the Dhule District Prison.
- (x) Flush type latrines and sanitation arrangements at Yeravda Central Prison.
- (xi) Additional barracks at Aurangabad Central Prison and Nagpur Central Prison.

A provision of Rs. 1.79 lakhs (non-Plan) and Rs. 2.27 lakhs (Plan) has been proposed by way of Section I and Section II, New Items during 1978-79 under "256, Jails". Briefly the details are as shown under :—

Item	Provision proposed 1978-79 Rs.
<i>Plan</i>	
(i) Establishment of one unit at the Yeravda Central Prison for manufacturing aluminium utensils.	2,27,000
<i>Non-Plan</i>	
(ii) Revision of diet scales prescribed for Borstal lads detained in the Borstal School, Kolhapur.	55,000
(iii) Creation of 5 posts of Nursing Orderlies and five posts of Sepoys.	33,000
(iv) Dieselisation of vehicles belonging to Superintendent, Open Prison, Paithan.	17,000
(v) Creation of leave reserve post of the driver ...	4,000

The residual balance of Plan provision during 1978-79 amounting to Rs. 78,000 will be budgeted during the course of the year.

PRISON DEPARTMENT

Directorate of Correctional Services

The work relating to Probation of Offenders Act, 1958 and the Habitual Offenders Act, 1959, has been entrusted to the Prison Department with effect from 4th July 1973 and the Inspector General of Prisons is also designated as the Director of Correctional Services.

2. The Probation of Offenders Act, 1958 is a Central Act and is made applicable throughout Maharashtra State. The implementation of this Act in Greater Bombay is entrusted to the Maharashtra State Probation and After Care Association which receives 100 per cent grant-in-aid from Government for this purpose.

3. At their Head Quarters, the Director is assisted by one Probation Superintendent, three Probation Inspectors and a nucleus ministerial staff. The Director formulates policy decisions, attends to disciplinary problems, gives guidance to field workers in addition to looking after the budgetary and other establishment matters.

4. The Deputy Inspectors General of Prisons have been declared as Deputy Directors of Correctional Services and they implement the Act in their respective Regions.

5. The Probation of Offenders Act is a Correctional Act which has potential for non-institutional treatment and rehabilitation of offenders especially youthful offenders. The Act provides for treatment to offenders who are allowed to remain in their own homes and are in their own environment.

6. Each district has one District Probation Officer who is head of the office and is assisted by one or two Probation Officers with a small ministerial staff. The Probation Officers are required to conduct socio-economic and psychological enquiries in respect of cases referred to them by the Courts and they submit their reports to the Courts. Enquiries are made by personal contacts, by home visits, by studying the environment, and by applying other scientific social case-work methods. The Reports made by the Probation Officers are meant to help the Courts to decide whether a particular case is fit for releasing the offender under the Probation of Offenders Act. The persons released under the Probation of Offenders Act are placed under the supervision of Probation Officers who keep in touch with these probationers and through counselling and case-work techniques they try to reform the probationers.

7. The cases referred by Courts in the districts are showing an upward trend. During the year 1975-76, 7,229 cases were referred by the Courts and 853 cases were placed under supervision by the Courts. During the year 1976-77, 8,550 cases were referred to Probation Officers and 1,111 cases were placed under the intensive supervision of Probation Officers. The District Probation Officers are also entrusted with supervision of lads released from the Borstal School, conditionally released prisoners and also with the task of rehabilitating them. Hostel accommodation has been provided in almost all districts for giving temporary shelter to the probationers and to the released prisoners.

8. Non-Plan expenditure of Rs. 11.42 lakhs was incurred on this scheme in 1976-77 and the revised estimate for 1977-78 is Rs. 13.11 lakhs. For 1978-79 non-plan provision of Rs. 13.21 lakhs has been made for standing charges. Revised Plan outlay for 1977-78 is Rs. 1.13 lakhs and plan provision of Rs. 1.49 lakhs has been made for 1978-79. Three posts of Probation Inspectors were created in 1976 and have been filled in. Of the 22 posts of Probation Officers, 14 posts have since been filled in and for the remaining posts the State Selection Board has been approached. The Plan allocation of Rs. 3.24 has been earmarked for this scheme for 1978-79.

CHAPTER 12

AVIATION ESTABLISHMENT

The Aviation Establishment was established in 1954. The State Government owns two air-crafts, One Dakota VT-AUR and the other Alouette III Helicopter. The State Government aircraft are used for transport of the Governor, Chief Minister, other Ministers, V. I. Ps. and other Senior Officials of the Government for the journey to the places where usual air service is not available and during the Session of M. L. Assembly/Council at Nagpur for providing quick transport. Government has its hangar at Juhu Airport where the office of the Director of Aviation is located. Helicopter is parked in the Juhu hangar. There is a stores section at this hangar. The technical staff also work there.

2. The Director of Aviation has operational Control over the airfields owned by the State Government and has to advise Government in the matter of construction of new airfields, extension and improvements to the existing airstrips. The actual work of construction of airfields and carrying out repairs to the existing airstrips is looked after by the Public Works and Housing Department.

The main functions of the Director of Aviation are as follows :—

(a) To maintain and operate the Government owned aircraft and superwise their maintenance when contracted out to other agencies.

(b) To arrange for the flights as required by Government.

(c) To operate regular flights between Bombay and Nagpur when the Maharashtra Legislature is in Session at Nagpur.

(d) To purchase and import spares and maintain and operate a Store section with all the required spare parts, tools, equipment and consumable items required for maintenance, repairs and overhaul of Government owned aircraft with their engines, instruments and accessories in accordance with the rules and regulations laid down by the Director General of Civil Aviation.

(e) To advise Government on the selection and purchase of new aircraft and implement Governments decisions in this connection.

(f) To advise Government on all matters pertaining to Civil Aviation in the State.

(g) To make alternative arrangements in the absence of Government Pilots and for hire of out side aircraft for use of the State Government when necessary

3. The State Government airfields are at the following places :—

(1) Karad, (2) Nanded, (3) Chandrapur, (4) Ratnagiri, (5) Jalgaon, (6) Dhule.

4. The work of construction of airfields is in progress at the following places :—

(1) Osmanabad, (2) Amravati.

5. Administrative approval has been given for construction of airfields at the following places :—

(1) Bhir, (2) Yeotmal (Orders according Administrative approval are being issued).

The work of construction of new airstrips is carried out in accordance with the funds provided in the budget.

Under the Budget Head "265, Other Administrative Services—Aviation Adviser to Government" a provision of Rs. 25.12 lakhs was made for the year 1977-78 which was reduced to Rs. 23.41 lakhs in the Revised Estimates and provision of Rs. 26.22 lakhs is provided in the Budget 1978-79.

CHAPTER 13

PORTS ORGANIZATION

The main function of this Department is administration of ports, enforcement of Maritime Acts and Rules, conservancy and navigation, hydrographic surveys, handling of International and Coastal Shipping including sea pilotage and surveys of ships, licensing of vessels, dredging, development of flotilla, development of Inland Water Transport, imparting of training to seamen and tindels, development of fishing ports, ship-building yards and work connected with defence.

General

Maharashtra has a coastline of 720 kms. and 48 ports. The coast is criss-crossed by 44 creeks and rivers. This water-front has been serving the transport requirements of Konkan which is a backward area. At present all the minor ports handle traffic in fair season. The cargo traffic handled by these minor ports is 10 to 12 lakh tonnes annually. At Redi Port, size of the ships handled has increased from 10,000 DWT to 62,000 DWT. The loading rate has also been increased from 2,000 tonnes per day to about 9,000 tonnes per day. Both the above factors have helped to export iron ore and have ensured quicker turn around of ships, substantial revenue and foreign exchange is earned.

The Bombay Harbour Launch Service

This service serves the passenger traffic moving to Mora, Revas, Mandwa, Dharamtar and Bhal Ports within the vicinity of Bombay and on an average 15 lakhs passengers avail of this service annually. The traffic has shown an increasing trend.

Coastal Passenger Services

At present the Konkan Coastal Steamer Service is run by the Mogul Lines, a Government of India Undertaking, with two ships, owing to the less number of ships coupled with other reasons the traffic has had shown a declining trend from 1970-71 when it was 3,43,652 to 99,454 in 1975-76. Some forward looking measures are adopted which have helped traffic boost during 1976-77 by 14,140 i.e. 1,13,594 passengers availed of the facilities. Measures taken are broadly the introduction of measures such as (a) calling of vessels daily at 4 fixed ports i.e. Jaigad, Musakazi/Jaitapur, Vijaydurg and Deogad for 6 days in a week, (b) improvement in regularity of the service, (c) suspension of direct S. T. Services between Bombay and 4 ports of call on the days when the shipping services operate to these ports, (d) operating the B. E. S. T. Services at frequent intervals to connect

Ferry Wharf with Mahim, (e) granting concession to the students groups travelling by ships, (f) increase in the free luggage from 40 kg. to 50 kg.

Important Activities

(1) *Development of Dighi Port.*—The works of construction of R.C.C. Jetty, approach road, electrification, water supply are completed. Amount of Rs. 70,78,616 on the works has been spent up to March 1977. The District Planning and Development Council had allotted a sum of Rs. 8,00,000 for this work during 1977-78 for providing ancillary structures and passengers amenities. The District Planning and Development Council has proposed Rs. 4,00,000 for this scheme during 1978-79.

(2) *Development of Bhagwati Bunder.*—Total expenditure up to the end of March 1977 was Rs. 2,15,18,157. During the year 1977-78 the District Planning and Development Council had provided an amount of Rs. 30,00,000 for completing 1,900 feet extension of Break-water, Reclamation etc. The work of development of the port in stages is under consideration of the Government.

(3) *Development of Redi Port.*—The port caters to iron ore traffic for exports. The work of water supply, construction of administrative building, asphaltting of roads and electrification are nearly completed. Total expenditure up to the end of March 1977 was Rs. 15,23,144. During the year 1977-78 the District Planning and Development Council had provided an amount of Rs. 4,50,000 for the works at Redi. The work of protection of jetty and dredging the channel is taken up. For continuing exports in the internationally competitive market, the providing of adequate jetties is being taken up.

The District Planning and Development Council has proposed an amount of Rs. 18,50,000 for the year 1978-79 for works at Bhagwati Bunder and Redi.

(4) *Passenger amenities and other Civil Engineering Works.*—Block provisions are made annually for facilities such as approach road, sanitary block, electric installation etc. at various minor ports. During 1976-77 an expenditure of Rs. 3,70,508 had been incurred and provision for the year 1977-78 was Rs. 3,50,000. A provision of Rs. 3,50,000 has been proposed for 1978-79.

(5) *Anti-sea erosion works.*—The work of Anti-sea Erosion is of vast magnitude. About 140 places are affected by sea erosion of which 50 sites are considered of serious nature. About 35 works were in progress during 1977-78 for which a provision made was Rs. 28,50,000. Outlay proposed for the year 1978-79 is Rs. 27,08,000.

(6) *Basic amenities for small crafts.*—Basic facilities viz. approach roads, drying platforms, approach channels etc. for smaller crafts are provided under this scheme. An outlay of Rs. 10.42 lakhs has been proposed for 1978-79 for this purpose.

(7) *Dredging at ports.*—During 1976-77 an amount of Rs. 2.50 lakhs was spent for dredging at Revdanda, Dasgaon, Rajiwada etc. and during 1977-78 a provision of Rs. 1.20 lakhs was made for dredging at Revdanda, Redi, Sakhrinate etc.

Approximate quantity to be dredged in the various ports and creeks is 67 lakhs cubic metres. A sum of Rs. 1.20 lakhs has been proposed by the District Planning and Development Councils for 1978-79.

(8) *Navigational aids.*—During 1976-77 an expenditure of Rs. 8.56 lakhs was incurred and during 1977-78 a provision of Rs. 6.59 lakhs was made for providing navigational aids at various places.

For the year 1978-79 a provision of Rs. 6.31 lakhs has been proposed for providing navigational aids.

(9) *Development of inland water transport.*—The State Government has decided to develop important creeks for traffic. So far 10 pontoons have been laid in important places in different creeks.

During the Fifth Five-Year Plan the Government of India had sanctioned, under the Centrally Sponsored Programme under Inland Water Transport, the scheme of Pilot Project of standard design of launches for passenger services in Konkan Creeks.

The Central Government has approved the standard design of launches for passenger services in creeks, and the matter is under process. A provision of Rs. 3.50 lakhs has been proposed for 1978-79.

(10) *Hydrographic surveys.*—Hydrographic surveys include surveys for Harbour Engineering Works, Anti-Sea Erosion Measures, pre and post dredging surveys, etc. A provision of Rs. 6.50 lakhs has been proposed during 1978-79 for Hydrographic Surveys.

(11) *Purchase of flotilla.*—Government have a fleet of different types of crafts viz. dredgers, tugs, motor launches, hopper barges, inspection launches etc. During 1977-78 an expenditure of Rs. 10.73 lakhs was anticipated for acquisition of two trawlers from Fisheries Development Corporation and conversion of trawler "Tarangini" into buoy-cum-light tender and for construction of Survey-cum-Inspection Launch etc.

सन १९७७-७८ आणल १९७८-७९ मधील
कार्याची रूपरेखा
गृह विभाग

अनुक्रमणिका

प्रकरण	पृष्ठ
१ गृह विभाग	१
२ पोलीस विभाग	२
३ लाचलुचपतविरोध व दारूबंदी गुप्तवार्ता केंद्र	१०
४ न्यायसहायक वैज्ञानिक प्रयोगशाळा	१२
५ अपमृत्युनिर्णोता यांचे न्यायालय, मुंबई	१३
६ होमगार्ड व नागरी संरक्षण संघटना	१६
७ दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभाग,	२०
८ मोटार वाहन विभाग	२९
९ मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण आणि राज्य परिवहन अपील न्यायाधीकरण.	३४
१० शासकीय परिवहन सेवा	३७
११ तुरुंग विभाग आणि सुधारसेवा संचालनालय	३९
१२ विमान चालन आस्थापना	४७
१३ बंदर संघटना	४९

प्रकरण १

गृह विभाग

प्रस्तावना

मंत्रालयीन स्तरावरील गृह विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली खालील खाती व संघटना येतात :—

(१) पोलीस, (२) गृह रक्षक दल, (३) नागरी संरक्षण संघटना, (४) तुरुंग, (५) दारूबंदी व उत्पादन शुल्क, (६) परिवहन (बंदरे, रस्ते, वहानूक, महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ व विमानचालन यासह) आणि सरकारी अभियोग संचालनालय प्रशासकीय सोय म्हणून व सुव्यवस्था उप विभाग व "परिवहन उपविभाग" असे गृह विभागाचे दोन भाग करण्यात आले आहेत. कायदा व सुव्यवस्था उप-विभागाच्या प्रमुखपदी एक सचिव आहेत. त्यांच्याकडे गुन्हेगारीचा तपास, गुन्हेगारी-संबंधात प्रतिबंधात्मक योजना, पोलीस प्रशासन व नियंत्रण, गृहरक्षक दल, नागरी संरक्षण आणि न्याय प्रशासन, हे विषय आहेत. परिवहन उप विभागाच्या प्रमुखपदी एक विशेष सचिव आहेत. ते परिवहनबाबत सर्व विषय (बंदर संघटना, रस्ते वहानूक, महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ आणि विमान चालन धरून) दारूबंदी व उत्पादन शुल्क, तुरुंग आणि मंत्रालयीन स्तरावरील गृह विभाग, याबाबतचे काम पहातात.

२. गृह विभागातील कामाची विभागणी ४३ कार्यासनामध्ये केली आहे. या कार्यासनांच्या प्रमुखपदी अधीक्षक किंवा कक्ष अधिकारी, किंवा विशेष कार्याधिकारी, अथवा अवर सचिव आहेत. तर त्यांचे कामकाज एका सह सचिवाच्या किंवा उप सचिवांच्या देखरेखीखाली चालते. विभागामध्ये राजपत्रित व अराजपत्रित मिळून ३७७ कामचारी आहेत. १९७८-७९ या आर्थिक वर्षासाठी ३६.९९ लाख रुपये (दत्तमत) २,००० रुपये (भारित) अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

पोलीस विभाग

सायदा व सुव्यवस्था राखणे, गुन्ह्यांचा शोध करणे आणि गुन्हें टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे ही पोलीसांची मुख्य कामे होत. शिवाय गुन्हें टाळणे, गुन्हेगारावर बंदणे, अरपे, कैद्यांना तसेच सरकारी तिजोरी खाजगी किंवा सार्वजनिक मालमतीला संरक्षण देणे, बहातूक सुव्यवस्थित चालू ठेवणे, स्फोटक पदार्थांची तपासणी करणे, पूर्वचरित्र तपासून पहाणे ही महत्त्वाची कामेही पोलीस करतात. या व्यतिरिक्त सामाजिक, आर्थिक विधिविधान कायमिन्वित होतांना पोलीसवांदी कामगिरी बजावानी लागते.

२ ही सर्व कामे ४,९०३ अधिकारी व ८०,०८० शिपाई असलेले पोलीस दल पार पाडते. या पोलीस दलाच्या नियंत्रण व प्रशासनाबाबतचे अधिकार, मुंबईतील मुख्यालय कमलेल्या पोलीस महानिरीक्षकाना प्रदान करण्यात आले आहेत. ते पोलीस प्रशासनाबाबतच्या सर्व प्रश्नासाठी शासनाचे सल्लागार आहेत आणि अंतर्गत अर्थव्यवस्था सर्वसाधारण प्रशिक्षण पोलीस दलामध्ये शिस्तपालन, तसेच त्याची कार्यक्षमता राखणे, यासाठी ते जबाबदार आहेत. पोलीस महानिरीक्षक आणि विशेष पोलीस महानिरीक्षक यांमध्ये या कार्यभाराची विभागणी करण्यात आली आहे.

३ महाराष्ट्र राज्यातील पोलीस संघटनेचे ४७ घटक आहेत. त्यामध्ये तीन पोलीस आयुक्तालये, २५ पोलीस जिल्हे, दोन रेल्वे पोलीस जिल्हे, नळ राज्य राखीव पोलीस बल गट एक मोटार ट्रान्सपोर्ट कक्ष, एक राज्य बहातूक शाखा, पान प्रशिक्षण संस्था आणि एक राज्य पोलीस विनतारी यंत्रणा यांचा समावेश होतो.

४ मुंबई, पुणे आणि नागपूर या शहरांसाठी पोलीस आयुक्तालये आहेत. या प्रत्येक शहरात पोलीस यंत्रणेचा प्रमुख म्हणून पोलीस आयुक्त आहे आणि त्याला जिल्हा दंडाधिकार्याचेही अधिकार आहेत.

५ वरील तीन शहरे वगळता प्रशासकीय कारणासाठी राज्याच्या सहा परिक्षेत्रांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. या प्रत्येक परिक्षेत्राच्या प्रमुखपदी एक पोलीस उप महानिरीक्षक आहे. एका परिक्षेत्रात तीन ते पाच जिल्हांचा अंतर्भाव होतो. सहा परिक्षेत्र पोलीस उप महानिरीक्षका शिवाय त्यांच्या इजबि आपबी सहा अधिकारी आहेत : ते येणेप्रमाणे (१) पोलीस उप महानिरीक्षक, गुप्तवार्ता (गुन्हा अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई), (२) पोलीस उप महानिरीक्षक, गुन्हा आणि रेल्वे (गुन्हा अन्वेषण विभाग), महाराष्ट्र राज्य, पुणे, (३) पोलीस उप महानिरीक्षक, महाराष्ट्र राज्य सशस्त्र दल, पुणे, (४) पोलीस उप महानिरीक्षक, प्रशिक्षण आणि विशेष पथके, मुंबई, (५) संचालक, पोलीस विनतारी यंत्रणा, महाराष्ट्र राज्य, पुणे आणि (६) प्राचार्य, पोलीस प्रशिक्षण महाविद्यालय, नाशिक.

६ पोलीस उप महानिरीक्षक, गुन्हे आणि रेल्वे (गुन्हा अन्वेषण विभाग) पुणे यांच्या कक्षेत मध्य दक्षिण आणि पश्चिम रेल्वे, पुणे आणि मध्य दक्षिण पूर्व आणि पश्चिम रेल्वे,

नागपूर हे दोन रेल्वे पोलीस जिल्हेही येतात. सर्व राज्य राखीव पोलीस बलाच्या पथकांचे प्रमुख पोलीस उप-महानिरीक्षक, सशस्त्र बल हे आहेत. पोलीस उप-महानिरीक्षक, प्रशिक्षण आणि विशेष पथके यांच्या निबंधणाबाबली ४ प्रादेशिक प्रशिक्षण शाळा, आणि पोलीस मोटार ट्रान्स्पोर्ट युनिट्स येतात.

राज्य राखीव पोलीस बलाचे गट

राज्य राखीव पोलीस बलाचे एकूण ९ गट आहेत. २९ अधिकारी धरून सर्वसाधारणपणे ९४४ व्यक्ती या एका गटात असतात. बळंशी संरक्षण बलाच्या पद्धतीचे शिक्षण या राखीव पोलीस बलाला दिले जाते. गंभीर स्वरूपाच्या दंगली व आकस्मिक परिस्थितीला तोंड देण्यासाठीही हे गट राज्य ठेवण्यात येतात.

पोलीस विभागाचे कामकाज

(अ) १९७७-७८ मधील कायदा व सुव्यवस्था आणि गुन्हेगारीबाबतची परिस्थिती

राजकीय हालचालीमध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली होती. १९७७ साली विशेषतः ऑगस्ट ते डिसेंबर या कालावधीत ९५१ मोर्चे, ४,४६६ सभा, १,४८६ निदर्शने, ६७५ मिरवणुका या राज्यात काढण्यात आल्या. ही वस्तुस्थिती राजकीय हालचालीतील वाढीची द्योतक होय. याचा कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पोलीसांवर फार ताण पडला. औद्योगिक अशांततेमध्येही फार वाढ झाली होती. एप्रिल १९७७ ते डिसेंबर १९७७ मध्ये ९८१ संघ, १४३ टाळेबंदी व ५७ क्लोजर्स झाली होती. ही औद्योगिक अशांतता मुख्यत्वे बृहन्मुंबई, ठाणे, बेलापूर व पिंपरी, चिंचवड या भागातील कारखान्यांत होती. या अशांततेच्या वातावरणाची विशेषतः ठाणे, बेलापूर भागातील परिणती भारतीय दंड संहितेबाबली एकदम घडलेल्या गुन्हेवाढीत झाली. त्याचा परिणामी पोलीस यंत्रणेस फार ताण पडला.

गुन्हांचा तपास/शोध याबाबत पोलीसांनी केलेले काम खालील विवरणावरून दिसून येईल.

गुन्हांचा प्रकार	१९७४	१९७५	१९७६	१९७७
(१) खून	१,८६७	१,७३६	१,६०९	१,८००
(२) खुनाचा प्रयत्न	४०९	३९६	३८५	४७६
(३) दंगली	३,५२७	२,९२२	१,५८३	२,६८२
(४) दरोडे	७१२	५१६	४५३	५५०
(५) राबरी	३,४०७	३,०४०	२,५१८	३,००१
(६) चोरी	८७,८८५	८४,३१६	७३,१३९	८१,३८२

(ब) पोलीस यंत्रणेच्या आधुनिकीकरणाचा कार्यक्रम

लोकमंड्या वाढ, सहरीकरण, आणि औद्योगिकरण या कारणांमुळे गुन्हेगारी व कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्याचे प्रश्न वाढत्या प्रमाणावर गुंतागुंतीचे होत आहेत. यामुळे केवळ

पोलीस बलात वाढ करणे आणि निरनिराळ्या पातळीवर, यंत्रणा मजबूत करणे एवढ्याने भागणारे नसून, शास्त्राधारित, साहित्य, बाळती चलनशीलता आणि दळणवळणाचे शीघ्र भेती मार्ग यांचीही जबाबारी भासते. राज्याच्या उपलब्ध निधीतून या दिशेने, सुरवात करण्यात आली आहे. गेल्या काही वर्षात पोलीस बलाचे आधुनिकीकरण या भारत शासनाच्या योजनेखाली मंजूर झालेल्या कर्ज-सहाय्य स्वरूपाच्या पंधातून या कार्यक्रमाचा पाठपुरावा करण्यात येत आहे.

पोलीसबलाच्या आधुनिकीकरणाच्या कार्यक्रमामध्ये (अ) पोलीस विनतारी न्यंत्रणेत वाढ. (ब) तपासासाठी शास्त्रीय पध्दतीच्या साहित्याची व प्रशिक्षण साहित्याची तरतूद. आणि (क) पोलीस मोटार ट्रान्सपोर्टमध्ये सुधारणा यांना समावेश होतो. पुढील परिच्छेदात या कामाचे शोडक्यात वर्णन दिले आहे.

(अ) विनतारी आणि दूरमुद्रक दळणवळण.—पोलीस बलाचे काम कार्यक्षमतेने चालण्यासाठी आणि उच्च प्रीक्वेस्तीच्या (V.H.F.) दूरसंचरण यंत्रस्थेची तरतूद करणे, संदेश आणि माहिती पाठविण्याचे साधन म्हणून अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यानुसार पोलीस बलाच्या आधुनिकीकरणाचा एक भाग म्हणून भारत शासनाने असे दर्शविले होते की राज्यातील सर्व पोलीस ठाण्यांवर अतिउच्च फ्रीक्वेन्सीच्या (V.H.F.) विनतारी दळणवळणाची तरतूद करण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा. राज्यांन्ही सूचना स्वीकृत केली आहे आणि त्याचा पहिला टप्पा म्हणून राज्यातील ६१५ पोलीस ठाण्यांपैकी ३७७ पोलीस ठाण्यांना १९७८-७९ च्या अखेरपर्यंत अतिउच्च फ्रीक्वेन्सीच्या विनतारी दळणवळणाची तरतूद करून देण्यासाठी एक योजना तयार केली आहे. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यासाठी, १९७७-७८ या वर्षासाठी भारत शासनाने BEL (भारत इलेक्ट्रॉनिक्स) आणि NON BEL साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी रू. ३० लाखांचे सहूल्य दिले आहे. शिवाय सहाय्यभूत साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी रिपीटर स्टेशनचे बांधकाम कर्मचारी आणि रूग्णवाहिका यांच्यासाठी मंजूर अनुदानातून रू. २१ लाख राज्य शासनाने उपलब्ध करून दिले. १९७७-७८ साली मुंबई शहरातील ३४ पोलीस ठाण्यांतून आणि राज्यातील इतर ११६ पोलीस ठाण्यांतून विनतारी दळणवळणाची व्यवस्था करण्यात आली. १९७८-७९ च्या अखेरपर्यंत ३७७ पोलीस ठाण्यांतून विनतारी दळणवळणाची तरतूद करून, शिवाय सर्व जिल्हा मुख्यालये पोलीस महानिरीक्षकांच्या मुख्यालयातील कंट्रोल रूमशी दूरमुद्रक साखळीने जोडण्यात येतील. तसेच, मुंबई शहरातील सर्व पोलीस ठाणी पोलीस आयुक्त, बृहन्मुंबई यांच्या कंट्रोलरूमशी दूरमुद्रक साखळीने जोडण्यात येतील.

(ब) पोलीसना बनाविक सहूल्य.—गुन्हांची नोंद ठेवणाचे काम हातानी करण्याच्या सध्याच्या पध्दतीमुळे गुन्हाचा शोध लागण्याचे प्रमाण कमी असल्याचे लक्षात घेऊन शासनाने पोलीस ब्रताच्या कामात गणकयंत्राची दौत टप्प्यात तरतूद करण्याचे ठरविले होते. गणकयंत्र बसविण्याचा पहिला टप्पा १९७५-७६ साली रू. २७ लाख खर्चून पूर्ण करण्यात आला. रू. ३५ लाख खर्चाचा दुसरा टप्पा १९७८ च्या अखेरपर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे. आतापर्यंत १९७३ ते १९७६ या वर्षाची गुन्हे आणि गुन्हेगार आधारसामग्री गणकयंत्र फितीवर नोंदण्यात आली असून १९७७ चे हे काम १९७८ च्या अखेरपर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे. गणकयंत्राचा उपयोग मोट्याने ठसे, जोळख पटविण्यासाठी शोध घेणे, पोलीस कर्मचाऱ्यांची पत्तारपत्रक योजना आणि वाहतुक समन्स आणि नोटीसा काढण्यासाठीही करण्यात येईल.

पोलीस दलाचे आधुनिकीकरण या योजनेखाली भारत शासनाकडून मिळालेल्या आर्थिक सहाय्यातून सात अन्वेषकांच्या गाड्या खरेदी करण्यात आल्या. या अन्वेषकांच्या गाड्या गुन्हे शोधणे आणि गुन्ह्यांचा तपास करणे यासाठी अन्वेषक अधिकाऱ्यांनी वापरण्यासाठी आहेत. या गाड्यांत गुन्ह्यांच्या तपासासाठी पोलीसांना मदत व्हावी म्हणून छोट्या प्रयोगशाळांची तरतूद करण्यासाठी जरूर अशी साधन सामग्रीची तरतूद करण्याचे योजलेले आहे. प्रत्येक अन्वेषकांच्या गाडीसाठी एक बोटांच्या ठशांचा तज्ज्ञ, एक सहाय्यक छायाचित्रकार, आणि एक वैसात्मिक सहाय्यक अशा जागा निर्माण करण्याचे योजले आहे आणि १९७८-७९ च्या अर्थसंकल्पात योग्य अशी अर्थसंकल्पीय तरतूद सुचविण्यात आली आहे.

(क) वाहने.—गेल्या दोन दशकात पोलीसांच्या निरनिराळ्या विभागांत बरीच वाढ आणि विकास झाला आहे. परंतु वाहनांच्या संख्येत मात्र क्वचितच काही वाढ झाली आहे. पोलीसांच्या चलनशीलतेत वाढ करण्यासाठी भारत शासनाने आधुनिककरणाच्या योजनेखाली उपलब्ध करून दिलेल्या अनुदानातून १९७६-७७ साली १२ जीपगाड्या आणि १९७७-७८ साली १२ वाहने (हलकी वाहने आणि कर्मचारी वाहक गाड्या) मिळविण्यांत आल्या. सध्या उालब्ध असलेल्या गाड्या आणि जरूर असलेल्या गाड्या यांच्यातील तफावत लक्षात घेऊन, १९७८-७९ साली निरनिराळ्या प्रकारची ६५ वाहने मिळविण्याचे योजलेले आहे.

(क) नवे उपविभाग आणि पोलीस ठाणी इत्यादी सुरू करण्याबाबत

१९७७-७८ साली थुळे जिल्ह्यात तिसरा उपविभाग निर्माण करण्यास बृहन्मुंबईतील सध्याच्या 'जी' विभागाचे दोन भाग करून 'जे' विन्धुवन नावाचा नवा विभाग सुरू करण्यास मोटर ट्रान्सपोर्ट विभागाच्या मध्यवर्ती कर्मशाळेच्या पहिल्या टप्प्यास शासनाने मंजूरी दिली. विक्री करासंबंधीच्या गुन्हाबाबत कार्यवाही करण्यासाठी गुन्हे अन्वेषण विभाग, बृहन्मुंबईच्या गुन्हे शाखेत एक वेगळा कअही निर्माण करण्यात आला.

लोकसंख्या वाढ, नागरीकरण आणि औद्योगीकरण यांच्या बरोबरच राज्यातील पोलीस यंत्रणेत वेळोवेळी वाढ करण्यांत येत आहे. १९७७-७८ मध्ये खालील ठिकाणी पोलीस ठाणी, चौक्या आणि ऑट पोस्ट उघडण्यांत आले :—

पोलीस ठाणी

ठिकाणाचे नाव

जिल्हा

(१) सोसरी	गुणे
(२) परळी (ग्रामीण)	बीठ
(३) कन्हान	नागपूर (ग्रामीण)
(४) अकोला महार	अकोला
(५) मलकापूर (ग्रामीण)	बुलढाणा
(६) गोंदिया महार	मंडारा

चौक्या आणि औटपोस्ट

ठिकाणाचे नाव	जिल्हा
(१) शेदुरवारा औटपोस्ट ..	औरंगाबाद
(२) बल्लाफल्ली औटपोस्ट ..	चंद्रपूर
(३) सांगडी औटपोस्ट ..	भंडारा
(४) सांगवे औटपोस्ट ..	रत्नागिरी
(५) दीळताबाद औटपोस्ट ..	औरंगाबाद
(६) आडगांव औटपोस्ट ..	अकोला
(७) कनोलीभारा औटपोस्ट ..	नागपूर (श्राभीण)
(८) तुळशी प्रोजेक्ट औटपोस्ट ..	कोल्हापूर
(९) धनेगाव पोलीस चौकी ..	बीड
(१०) काम्पटी टाऊन पोलीस चौकी ..	नागपूर
(११) नंदुरवार पोलीस चौकी ..	धुळे
(१२) पेंढ नाका पोलीस चौकी ..	सांगली

(ड) पोलीसांसाठी घरबांधणी योजना

श्राभीण भागामध्ये पोलीस निरीक्षक या दर्जाचे किंवा त्यांच्या खालच्या दर्जाचे पोलीस अधिकारी राहण्याच्या भोफत भाड्याच्या जागा मिळण्यास पात्र आहेत. नूहन्मुंबईत पोलीस आयुक्तांच्या खालचे पोलीस अधिकारी आणि पोलीस पात्र आहेत. परंतु राहण्याच्या जागांची उपलब्धता आणि गरज यात लक्षणीय तफावत आहे. जानेवारी १९७७ मध्ये नूहन्मुंबईतील १७३४ पात्र पोलीस अधिकाऱ्यांपैकी फक्त ८३४ पोलीस अधिकाऱ्यांना जागा देण्यांत आल्या. तर १८८३६ पोलीसांपैकी फक्त ८४२१ पोलीसांना जागा मिळाल्या. संपुर्ण राज्यातील ४६०० पोलीस अधिकाऱ्यांपैकी जवळजवळ २५०० पोलीस अधिकाऱ्यांना आणि ७८००० पोलीसांपैकी ३६६०० पोलीसांना जागा पुरविल्या गेल्या आहेत. थोडक्यात ४९ प्रतिशत पोलीस अधिकाऱ्यांना आणि ३९ प्रतिशत पोलीसांना अद्याप जागा मिळावयाच्या आहेत.

२. पोलीसांसाठी घरे बांधण्याच्या कार्यक्रमाला गति देण्याच्या दृष्टीने जून १९७५ मध्ये पुढील चार-पाच वर्षांच्या कालावधीत सुमारे १५ कोटी रुपयांचा घरबांधणीचा कार्यक्रम आखला व तो अंमलात आणला.

पुढील आकडेवारीवरून सन १९७६-७७ पासून पुढे किती अधिक तरतूद करण्यात आली होती आणि किती खर्च करण्यात आला याचे स्वरूप दिसून वेईल :-

(रुपये लाखात)

वर्ष	अधिक तरतूद	खर्च		एकूण
		रहाण्याची जागा असलेल्या इमारतीसाठी	रहाण्याची जागा नसलेल्या इमारतीसाठी	
१	२	३	४	५
१९७६-७७	४५०.००	१८२.४१	२३१.१५	४१३.५६
१९७७-७८	४००.००	२७७.१४	१४३.८६	४४१.००
१९७८-७९	३२५.००	१९५.०० (प्रस्तावित)	१३०.०० (प्रस्तावित)	

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी (१) सार्वजनिक बांधकाम विभाग (२) महाराष्ट्र गृहनिर्माण मंडळ आणि (३) महाराष्ट्र पोलीस गृहनिर्माण आणि कल्याण महामंडळ यांच्यातर्फे केली जाते.

३. प्रत्यक्ष यशाच्या भाषेत बोलावयाचे तर सन १९७५-७६ मध्ये दोन पोलीस अधिकारी आणि ७७२ पोलीस यांच्यासाठी घरे बांधली गेली, सन १९७६-७७ मध्ये २५ पोलीस अधिकारी आणि २,७४७ पोलीस आणि १९७७-७८ मध्ये १२ पोलीस अधिकारी आणि ८५७ पोलीस यांच्यासाठी घरे बांधली. यात खालील मोठ्या कामांचा समावेश आहे :-

(१) वरळी, मुंबई येथे रु. ५९.२४ लाख खर्चून ३२० गाळे (महाराष्ट्र पोलीस गृहनिर्माण आणि कल्याण महामंडळातर्फे).

(२) वर्तक नगर, ठाणे येथे रु. ४४.८६ लाख खर्चून ४०० गाळे बांधले (महाराष्ट्र गृहनिर्माण मंडळातर्फे).

(३) माहीम येथे रु. ११२.८० लाख खर्चून ४८० गाळे (महाराष्ट्र गृहनिर्माण मंडळातर्फे), आणि

(४) अंबरनाथ येथे रु. ९.७८ लाख खर्चून ८० गाळे (महाराष्ट्र गृहनिर्माण मंडळातर्फे).

४. दिनांक १ एप्रिल १९७८ रोजी महाराष्ट्र राज्यात ३४३ पोलीस अधिकाऱ्यांसाठी आणि ५,००८ पोलिसांसाठी निरनिराळ्या ठिकाणी घरे बांधण्याचे काम चालू होते. त्यापैकी माहीस येथील महाराष्ट्र गृहनिर्माण मंडळातर्फे बांधलेले ६६४ गाळे ताब्यात घेण्यात आले. त्याशिवाय १९७७-७८ मध्ये बांधून पूर्ण झालेले ४८० गाळे- राहाण्यासाठी योग्य झालेले आहेत. जेथे बांधकाम चालू आहे अशा इतर महत्त्वाच्या कामात पुणे येथील ८६६ गाळे, नासिक येथील ४५० गाळे, औरंगाबाद येथील ३०० गाळे, नागपूर येथील ३८२ गाळे, जळगाव येथील २८० गाळे, नांदेड येथील १५८ गाळे आणि उल्हासनगर येथील ११४ गाळे यांचा समावेश आहे. वृहन्मुंबईत देखील कित्येक ठिकाणी घरे बांधण्याचे काम चालू आहे. उदाहरणार्थ पेटिट मिल कपाडंग, वरळी आणि मरोळ राखीव पोलीस दलाच्या नागपूर, पुणे आणि दौंड येथील हेड क्वॉटर्समध्ये देखील घरे बांधण्याचे काम चालू आहे. या कार्यक्रमाखेरीज एम्.आय.डी.सी. ने बांधलेले पोलीस अधिकाऱ्यांसाठी ८ आणि पोलिसांसाठी १३६ गाळे चालू वर्षी ताब्यात घेण्यात येणार आहेत.

५. महाराष्ट्र राज्य पोलीस गृहनिर्माण आणि कल्याण महामंडळ.—मार्च १९७४ मध्ये स्थापन झालेल्या महाराष्ट्र राज्य पोलीस गृहनिर्माण आणि कल्याण महामंडळाने सन १९७६-७७ मध्ये रु. ५९.२४ लाख खर्चून पोलिसांसाठी ३२० गाळे बांधले यापैकी हुडकोकडून कर्ज रपाने रु. ५१ लाख आणि राज्य शासनाकडून रु. ८.२४ लाख देणगी म्हणून मिळविण्यात आले.

सन १९७७-७८ मध्ये महामंडळाला हुडकोकडून काहीच आर्थिक मदत मिळविता आली नाही. कारण जी घरे परिणामतः राहाणाऱ्यांच्या मालकीची होणार नाहीत, अशा घरांच्या बांधकामासाठी कर्ज घ्यायचे नाही असे हुडकोने ठरविले. वास्तविक राज्य शासनाने या बदललेल्या धोरणाच्या संदर्भात महामंडळाचा कारभार संपुष्टात आणण्यातच निर्णय घेतला होता. परंतु नंतर १९७७ च्या शेवटी शेवटी हुडकोनी आपले धोरण बदलून पोलिसांसाठी घरे बांधण्याचा कार्यक्रमारसाल्या कार्यक्रमांना कर्ज देण्याचे ठरविले. त्यामुळे महामंडळाच्या कामकाजाचे पुनर्बांधणी करण्यात येत असून घाटकोपर येथे ८७० गाळे आणि टाकळी (नागपूर शहर) येथे २८८ गाळे हुडकोकडून कर्ज उपलब्ध झाल्यास बांधण्याचा महामंडळाचा विचार आहे.

६. पोलिसांसाठी इतर कामे.—राहाण्याची सोय नसलेल्या इमारतीपैकी सुमारे ७५ पोलीस स्टेशन्स, २५० आऊट पोस्ट, ३७ पोलीस चौक्या आणि १०३ कार्यालये नवीन बांधण्याची आवश्यकता असूनही इतरही बांधकामे आहेत. सध्या बांधकाम चालू असलेल्या ५९ कामात वायारलेसच्या इमारती आणि मास्टस् (जाळवा) काही इमारतींच्या दुस्त्या, काही ठिकाणी पाण्याची सोय, इनेजची व्यवस्था व विद्युतीकरणाने काम यांचा समावेश आहे.

(इ) पोलीस पाटील

खेडेगा पोलीस व्यवस्थेमध्ये पोलीस पाटील हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. सन १९६२ पर्यंत पुर्वेचे वतनदार मुलकी पाटील हे पोलीस पाटील म्हणून काम करीत. सध्या ३५,००० स्थानपंदरी पोलीस पाटील नेमलेले आहेत. नोव्हेंबर १९७७ पर्यंत खेडेगावच्या लोक वस्तीवर आधारित रु. २५० ते ३०० पर्यंत मानधन पोलीस पाटलांना मिळत असे. वस्तूच्या किमतीत झालेली वाढ इत्यादी कारणांमुळे हे मानधन अपुरे असल्याचे काढून आल्याने हा दर दरवर्षी रु. ९०० एवढा सर्वत वाढविण्यात आला आहे.

(फ) नागरी हक्क संरक्षण अधिनियमाची अंमलबजावणी व दुर्बल घटकांवरील अन्यायाबाबतच्या तक्रारींची चौकशी यासाठी यंत्रणा

१. सन १९७७-७८ मध्ये अनुसूचित जाती/जमाती/भटक्या व विमुक्त जमाती वरील अन्याय-अत्याचाराबाबतच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी निरनिराळ्या पातळीवरील व्यवस्थायंत्रणा खाली नमूद केल्याप्रमाणे बळकट करण्यात आली :-

(अ) अनुसूचित जाती/जमाती व समाजातील अन्य दुर्बल घटकावरील अन्याय/अत्याचाराबाबतच्या तक्रारीत लक्ष घालण्यासाठी मंत्रालयात गृह विभागामध्ये एक कक्ष नोव्हेंबर १९७७ पासून निर्माण करण्यात आला. शासनाकडे आलेल्या सर्व तक्रारीमध्ये हा कक्ष लक्ष घालील. गृह विभागातील सह सचिव या कक्षाचे कामावर देखरेख करतील.

(ब) एक पोलीस उप महानिरीक्षक व अन्य कामचारी असलेला कक्ष पोलीस महानिरीक्षकांचे मुंबई येथील मुख्यालयात डिसेंबर १९७७ पासून निर्माण करण्यात आला. नागरी हक्क संरक्षण अधिनियमाच्या अंमलबजावणीच्या जिल्हा व परिक्षेत्र पातळीवरील कामावर तसेच अनुसूचित जाती/जमातीच्या तक्रारीच्या चौकशीवर देखरेख ठेवण्यास हे पोलीस उप महानिरीक्षक जबाबदार राहतील. गंभीर स्वरूपाच्या तक्रारीमध्ये हे पोलीस उप महानिरीक्षक स्वतः चौकशी करतील.

(क) राज्यातील सहा परिक्षेत्रांतील प्रत्येक मुख्यालयात, एक पोलीस निरीक्षक, दोन फौजदार, दोन हवालदार व चार पोलीस थिपाई असलेले एक पथक डिसेंबर १९७७ पासून स्थापन करण्यात आले आहे. हे पथक पोलीस उप महानिरीक्षकांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली राहून अनुसूचित जाती/जमातीवरील अन्याय/अत्याचाराबाबतच्या गंभीर तक्रारींची चौकशी करील.

(ड) जिल्हा पातळीवर पोलीस अधिकांचे नियंत्रणाखालील टास्क फोर्स व लोकल काईम ब्रँच यांची अंतर्भूत असलेली सध्याची व्यवस्था चालूच राहिल.

२. मुख्य मंत्री, गृह मंत्री व समाज कल्याण मंत्री यांचा समावेश असलेली एक समिती या सर्व व्यवस्थेच्या कामाचा वेळोवेळी आढावा घेईल

प्रकरण ३

लाचलुचपतविरोध व दारूबंदी गुप्तवार्ता केंद्र

लाचलुचपत प्रतिबंध अधिनियम, १९४७ च्या कलम ५ त्याचप्रमाणे भारतीय दंड संहितेच्या कलम १६१ व १६६-अ यांच्या कक्षेत येणाऱ्या लाचलुचपतीच्या व भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांच्या तपासामध्ये गुप्तवार्ता मिळविण्याचे काम लाचलुचपत विरोधी व दारूबंदी गुप्तवार्ता विभागातर्फे केले जाते. जनतेने या विभागाकडे लोकसेवकाविरुद्ध केलेल्या अथवा शासनाकडून अथवा लोक आयुक्ताकडून आलेल्या लाचलुचपतीच्या, भ्रष्टाचाराच्या, गुन्हेगारी गैरवर्तणुकीच्या सरकारी पैशांच्या अफरातफरीच्या तक्रारींची हा विभाग चौकशी करतो. सर्व सामान्यपणे हा विभाग राज्य शासनाच्या सेवेतील नोकर वा स्थानिक संस्थांचे नोकर उदा. महापालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषदा, सहकारी सोसायट्या यांच्या विरुद्धच्या तक्रारीमध्ये चौकशी करतो. जर एखाद्या केंद्र शासनाच्या सेवेतील नोकरांसंबंधी भ्रष्टाचाराचे प्रकरण उघडकीस आले, तर ते केंद्रीय चौकशी विभागाकडे (Central Bureau of Investigation) पुढील योग्य कारवाईसाठी पाठविले जाते.

२. बरील विभागाचे मुख्यालय मुंबई येथे असून ते पोलीस महानिरीक्षकाच्या दर्जाच्या संचालकाच्या नियंत्रणाखाली व देखरेखीखाली काम करते. विभागाचे संचालक हे विभाग प्रमुख असून ते घट शासनाच्या गृहविभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली काम करतात. त्यांना ३ पोलीस उप आयुक्त/पोलीस अधिक्षक, ४ उपसंचालक (महसूल, वन, सार्वजनिक बांधकाम व विक्रीकर विभाग यांमधून प्रत्येकी एक याप्रमाणे), ८ उप पोलीस अधिक्षक, ४१ पोलीस निरीक्षक, ५२ पोलीस फौजदार व २ कायदेविषयक सल्लागार (यांपैकी एक निवड श्रेणीतील पोलीस अभियोक्ता असून दुसरे पोलीस अभियोक्ते आहेत) मदत करतात.

३. सध्या या विभागाच्या कामाची ५ घटकामध्ये विभागणी केली आहे. बृहन्मुंबईतील एक घटक बगळता, इतर ४ घटक नाशिक, पुणे, नागपूर व औरंगाबाद या चार परिक्षेत्रांमध्ये आहेत. बृहन्मुंबईतील घटक सहायक आयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली काम करतो. तर इतर ४ घटक उप पोलीस अधिक्षकांच्या नियंत्रणाखाली काम करतात. १९७४ साली चोरटा व्यापार विरोधी स्वतंत्र शाखा सुरू केली होती. परंतु केंद्र शासनाच्या काही एजन्सी त्याच प्रकारचे काम करित असल्याने तेच काम दोघांकडे नसावे म्हणून ही शाखा १ जानेवारी १९७८ पासून बंद करण्यात आली.

४. कुलाबा, सांगली, भंडारा, बुलढाणा व दकतमाळ हे जिल्हे बगळता इतर जिल्ह्यांमध्ये भ्रष्टाचार विरोधी विभागाचा पोलीस निरीक्षक प्रमुख आहे. बरील जिल्ह्यामध्ये मात्र हा विभाग पोलीस फौजदारांचे ताब्यात आहे. पुण्यात तेथील शासनाच्या कार्यालयांची संख्या व कार्यभार लक्षात घेता एका पोलीस निरीक्षकाऐवजी दोन पोलीस निरीक्षकांची नेमणूक केलेली आहे.

५. बरील नियमित भ्रष्टाचारविरोधी घटक बगळता, ३ स्वतंत्र कक्ष या विभागामध्ये निर्माण करण्यात आले आहेत. त्यांपैकी एक कक्ष सहकारी सोसायट्यांच्या अफरातफरीच्या प्रकरणांचा तपास करतो, दुसरा महाराष्ट्र राज्य सहकारी मार्केटिंग फेडरेशनच्या शासकीय व अशासकीय व्यक्तींच्या भ्रष्टाचाराच्या गुन्ह्यांची तसेच गैरव्यवहारांचा तपास करतो, तर तिसरा कक्ष विक्रीकर विभागातील भ्रष्टाचाराच्या व गैरव्यवहारांच्या प्रकरणांचा तपास करतो.

सन १९७७ च्या सुरवातीस, या विभागाकडे ९३१ चौकशी प्रकरणे प्रलंबित होती व वर्षाच्या कालावधीत १३९६ नवीन प्रकरणे या विभागाकडे चौकशीसाठी आली. गेल्या वर्षाच्या काळात या विभागाने १५४७ चौकशी पूर्ण केल्या व परिणामी ५१ गुन्हे (७७ लोकसेवकांविषयी) दाखल करण्यात आले. २३७ लोकसेवकांविरुद्धच्या १९५ प्रकरणामध्ये विभागीय कारवाईची शिफारस करण्यात आली. सन १९७७ मध्ये या विभागाने १८५ गुन्हे दाखल केले, त्यापैकी २० प्रकरणे बेहिशेबी मालमत्तेविषयीची होती व ८९ प्रकरणे दोषी व्यक्तीस सापळा टाकून पकडल्याची होती. फौवटल्या प्रकरणामध्ये १ वर्ग १ चा अधिकारी होता तर ९ वर्ग २ चे अधिकारी होते. गेल्या वर्षामध्ये या विभागाने ११ वर्ग १ च्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध गुन्हे दाखल केले व ३४ वर्ग २ च्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध गुन्हे दाखल केले.

प्रकरण ४

न्यायसहायक वैज्ञानिक प्रयोगशाळा

प्रस्तावना :-

मुंबई व नागपूर येथे असलेल्या न्यायसहाय्यक वैज्ञानिक प्रयोगशाळा गुन्हांच्या चौकशीच्या पद्धतीमध्ये आधुनिकीकरण करण्यासाठी तपास करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांना वैज्ञानिक मदत पुरवित्यात. वस्तुनिष्ठ पुराव्यासाठी गोळा केलेल्या सामुग्रीची निरनिराळ्या तऱ्हेने प्रयोगशाळेत परिक्षण करणे, गुन्हेगारास शोधून काढणे किंवा काही वेळा निरपराध व्यक्तींस मुक्त करणे यासाठी विश्वासाहूँ व खोडून काढण्यास अशक्य असा परिस्थितीजन्य पुरावा उपलब्ध करणे हे या प्रयोगशाळेचे मुख्य काम आहे.

खून, हल्ला करणे, बलात्कार, विषप्रयोग, जाळपोळ, आग, स्फोट, चोरी, दरोडे, वाहनांचे अपघात, दारूबंदी इत्यादी गुन्हांमध्ये सापडलेल्या वस्तूंचे विश्लेषण करण्याचे काम या प्रयोगशाळा करतात. या प्रयोग शाळांमध्ये जीवशास्त्र, औषधशास्त्र, सर्व साधारण विश्लेषणात्मक आणि दारूबंदी विषयक, शाखा आहेत. या प्रयोगशाळांत विष विज्ञान, जीव विज्ञान, क्षेपणास्त्र विज्ञान, पदार्थ विज्ञान, सामान्य विश्लेषण व दारूबंदी विभाग आहेत.

२. या प्रयोगशाळा सर्व साधनांनी सुसज्ज असून, अद्यावत वैज्ञानिक साधने व सामुग्री, पुरवून त्यांच्या आधुनिकीकरणासाठी प्रयत्न चालू आहेत. या प्रयोगशाळांनी मुख्यत्वे वरून संशोधन आणि वैज्ञानिक शास्त्रांच्या विविध शाखेमध्ये, हातभार लावला आहे. आणि मूलभूत संशोधनात्मक असे बरेचसे लेख भारतीय आणि विदेशी नामांकित मासिकांमध्ये, प्रसिद्ध केले आहेत. या प्रयोगशाळा शिकविण्याचे कार्यही करतात. येथे दुसऱ्या राज्यातील व मध्यवर्ती वैज्ञानिक संस्थातील वरिष्ठ अधिकारी शिक्षण घेतात. वैज्ञानिक साधनांच्या वापर करून मुन्हे शोधण्याचे शिक्षण या प्रयोगशाळामध्ये राज्यातील अन्वेषण करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांना शिक्षण दिले जाते व आजपर्यंत जवळ जवळ २,३०० अधिकाऱ्यांना शिक्षण देण्यात आले आहे. केंद्र शासित गोवा, दमण आणि दिव तसेच राज्यातील सैनिकी अधिकारी यांना तांत्रिक सेवा या प्रयोगशाळेमाफत पुरविली जाते.

३. वैज्ञानिक प्रयोगशाळांचे काम हळूहळू वाढल्याचे खालील तक्त्यावरून दिसेल. कामाचा व्याप (न्यायसहाय्यक वैज्ञानिक प्रयोगशाळेतील केसेस) :-

विभाग	वर्ष		
	१९७५	१९७६	१९७७
विष विज्ञान	६,२९६	६,५७८	६,९२६
जीव विज्ञान	२,६८७	२,६९९	३,०९४
पदार्थ विज्ञान	१८२	२००	१६३
गॅस क्रोमाटोग्राफी	३८२	९७२	४५९
अक्व्हा प्योलेट/इन्फ्रारेड	८९	१४६	२१५
स्वेक्ट्रोफोटोमेट्रो.			
क्षेपणास्त्र विज्ञान	१८०	२१३	१८२
सामान्य विश्लेषण	४२६	६२३	५६८
दारूबंदी (मद्य, गुंणीकारक पदार्थ, वगैरे).	उत्पादन शुल्क, ५९,३७५	६९,३९६	८०,५२२
	एकूण ..	६९,६१७	७२,७३९
			९२,०४९

प्रकरण ५ :

अपमृत्युनिर्णोता यांचे न्यायालय, मुंबई

प्रस्तावना :—

अपमरणान्वेशक अधिनियम, १८७१ आणि मुंबई शरीररचनाशास्त्र अधिनियम, १९४९ यांची अंमलबजावणी मुंबईचे अपमृत्युनिर्णोता करतात.

अपमृत्युनिर्णोता यांचे अधिकारक्षेत्र पश्चिम रेल्वेवरील बोरीवलीपर्यंत व मध्य रेल्वेवरील मुलुंडपर्यंत आहे.

कोणताही अनैसर्गिक मृत्यू तपासाविना राहू नये या उद्देशाने अपमृत्युनिर्णोता पद्धत अंमलात आणण्यात आली. सर्वसाधारणपणे, नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यवसायी आणि बहु-मुंबईमध्ये अपमृत्यु निर्णोता या दोघांकडून मृत्यूच्या कारणांचा दाखला दिला जातो. मृत्यू जेव्हा नैसर्गिक असतो तेव्हा नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यवसायी मृत्यूचा दाखला देतात. उरलेल्या मृत्यूबाबत अपमृत्युनिर्णोता चौकशी करतात.

मुंबई अनॉटॉमी अधिनियमाखाली उपचारशास्त्रीय कारणे शवविच्छेदन व शरीर शास्त्राच्या अभ्यासासाठी बेवारशी प्रेत अपमृत्यु निर्णोत्यांना, वैद्यकीय महाविद्यालयांना द्यावी लागतात.

अपमृत्युनिर्मिता यांची कर्तव्ये

(१) अनैसर्गिक मृत्यू तसेच अधिनियमात विशेष करून उल्लेखिलेल्या मृत्यूबाबत मरणोत्तर चौकशी करणे. (प्रेत अशा ठिकाणी पडले आहे की, तेथून ते काढता येत नाही अशा प्रेतांच्या बाबतीतही ते शासनाच्या परवानगीने मरणोत्तर चौकशी करतात).

(२) अपमृत्युनिर्णोता यांना आवश्यक वाटल्यास मृत्यूचे कारण निश्चित करण्यासाठी मरणोत्तर शवचिकित्सेसाठी आदेश देणे.

(३) प्रेताच्या कोणत्याही अवयवाचे विच्छेदन करण्याचे आदेश देणे.

(४) अशा परिक्षेसाठी त्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील कोणत्याही ठिकाणी प्रेत नेण्यासाठी आदेश देणे.

(५) अधिनियमात उल्लेखिलेल्या कोणत्याही एका पद्धतीने व्यक्तीचा मृत्यू आला असे दिसत असल्यास, प्रेत उकळून काढण्याचे आदेश देणे.

(६) मरणोत्तर चौकशीसाठी ज्युरींना बोलावणे.

(७) त्यांच्यासमोर आणलेल्या साक्षीदारांकडून पुरावा व ज्युरींनी दिलेला निर्णय नोंदविणे.

(८) कामकाजाच्या कोणत्याही क्षणी, जतन करण्यासाठी किंवा सुरक्षित ठिकाणी ठेवण्यासाठी, प्रेत हलविण्याचे आदेश देणे.

(९) मृत्यू आलेल्या व्यक्तीच्या मृत्यूस एखादी व्यक्ती कारणीभूत आहे असे दिसून आल्यास अशा व्यक्तीस ताब्यात घेण्यासाठी अधिपत्र काढणे.

बृहन्मुंबईच्या अपमृत्यू निर्णोता यांनी १९७७ मध्ये केलेल्या कार्याचा तक्ता खालीलप्रमाणे आहे :—

(१) मरणोत्तर चौकशी	१४,७७०
(२) मृत्यू नैसर्गिक होते व मरणोत्तर शवचिकित्सा केली नाही	४,२०५
(३) मरणोत्तर शवचिकित्सा	१०,५६५
(अ) बरील (३) पैकी नैसर्गिक मृत्यू म्हणून घोषित केले	१,६७५
(ब) नैसर्गिक मृत्यूशिवाय इतर मृत्यू घोषित केले	८,८९०
(४) बृहन्मुंबईमधील निरनिराळ्या वैद्यकीय महाविद्यालयांना बेवारशी प्रते दिली.		१२८

दिनांक १ जानेवारी १९७८ या दिवशी ज्यात सर्व प्रवाशी व कर्मचारी मृत्यू पावले अशा एअर इंडियाच्या विमानातील वाद्रे येथील अपघाताच्या वेळी अपमृत्यू निर्णोता व त्यांच्या कर्मचारी वर्गाने प्रशासनीय कार्य केले.

१९७८-७९ सालाकरिता सुचविलेला कार्यक्रम

१९७८-७९ चा पोलीसविषयक कार्यक्रमाचा खालील मुद्यांवर भर आहे :—

नागरी व ग्रामीण भागांच्या उत्तम पोलीस व्यवस्थेसाठी आणि गुन्हांवर जास्त कार्यक्षम व परिणामकारक नियंत्रणासाठी तसेच वेगाने वाढत असलेल्या औद्योगिक क्षेत्रातील विशेष आवश्यक गोष्टींसाठी पोलीस यंत्रणा मजबूत करणे तसेच बिनतारी व टेलिप्रिटर यंत्रणेद्वारे पोलीसांच्या संदेश व्यवस्थेचे जाळे पसरविणे, तपास करण्यासाठी वैज्ञानिक साधनांचा पुरवठा करणे, मोटार वाहनांचा ताफा वाढवून चलनशीलता व परिणामकारकता वाढविणे वगैरे.

पोलीस गृहनिर्माण मुख्यत्वे करून पोलीस अधिकारी व पोलीस शिपाई यांच्यासाठी रहाण्यासाठी घरे बांधणे, याकडे विशेष लक्ष देण्याचे चालू आहे. संबंधित भागामध्ये चालू असलेल्या कार्यवाहीबाबत वर्णन दिले आहे.

शोडक्यात १९७८-७९ मध्ये, १४ नवीन पोलीस ठाणी, ६ चौक्यांचे पोलीस ठाण्यांत रूपांतर करणे आणि १४ नवीन आऊटपोस्ट चौक्या निर्माण करण्याचा विचार आहे. नवीन उघडण्यांत येणाऱ्या पोलीस ठाण्यांमध्ये ठाणे जिल्ह्यांत दोन पोलीस ठाणी आहेत व ही ठाणी ठाणे, बेलापूरपट्टीतील व वागळे औद्योगिक इस्टेट मधील वाढत्या औद्योगिक परिसरातील विशेष परिस्थिती हाताळण्यासाठी आहेत. तसेच एम. आय. डी. सी. कडून औद्योगिक वसाहत म्हणून सुधारणा होत असलेल्या परिसरात ३ पोलीस ठाणी उघडली जात आहेत. १९७८-७९ च्या अखेरपर्यंत, सुधारणा कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून, व्ही. एच. एफ. बिनतारी यंत्रणा ३७७ पोलीस ठाण्यांमध्ये म्हणजे राज्यातील जवळजवळ ५० टक्के पोलीस ठाण्यांमध्ये कार्यान्वित करण्याचा विचार आहे.

१९७८-७९ च्या अखेरपर्यंत कोल्हापूर व नाशिक शहरांमध्ये व्ही. एच. एफ. सोय असलेली दक्षता पध्दत सुरू करण्याचा विचार आहे. यामुळे बृहन्मुंबई, पुणे व नागपूर या ३ आयुक्तांच्या क्षेत्राशिवाय, राज्यांत ११ ठिकाणी फिरती दक्षतापथके वाढविण्यात येतील.

मध्यवर्ती शासनाकडून सुधारणा कार्यक्रमासाठी मिळालेल्या अनुदानामधून घेतलेल्या ७ चौकशी अधिकाऱ्यांच्या गाड्या, या वर्षात वैज्ञानिक साधने व प्रशिक्षित अधिकाऱ्यांनिशी सुसज्ज करण्यात येतील. या छोट्या प्रयोगशाळा पुणे, नासिक, नागपूर, ठाणे, सोलापूर, औरंगाबाद आणि अमरावती या शहरांतीरल गुन्हांच्या तपासासाठी पोलीसांना पुरविल्या जातील. अर्थसंकल्पात ४३ लाख रुपयांची तरतूद सुचविण्यात आली असून निरनिराळ्या प्रकारची ६५ वाहने घेऊन पोलीसांकडे असलेल्या वाहनांचे पथक वाढविण्याचा विचार चालू आहे.

लाचलुचपत विरोधी व दाहबंदी गुप्तवार्ता केंद्राच्या संदर्भात, १९७८—७९ सालामधील प्रस्तावांचे उद्देश केंद्राच्या निरनिराळ्या स्तरावर वाढ करण्याचे आहे. खास करून, ठाणे येथे एक व अमरावती येथे एक, असे दोन विभाग निर्माण करून केंद्राच्या विभागांचे कार्यक्षेत्र, पोलीस परिक्षेत्रासारखे करण्याचा विचार चालू आहे. म्हणजेच पोलीसांच्या ६ परिक्षेत्रा-प्रमाणेच केंद्राची ६ परिक्षेत्रे असतील. पुणे येथील सहकारी सेलची क्षमता योग्य तऱ्हेने वाढविण्याचा विचार आहे. प्रत्येक जिल्हा शाखेत एक याप्रमाणे २५ टंकलेखकही पुरविल्यात येतील.

१९७८—७९ च्या अर्थसंकल्पासाठी स्थायी खर्च आणि न्यू आयटेमसाठी सूचविलेल्या जादा खर्चाच्या तरतुदीसंबंधीची माहिती खालीलप्रमाणे तक्त्यात दर्शविली आहे :—

(आकडे हजारामध्ये)

संबंधीत विभाग/कार्यालय	१९७८—७९ साठी स्थायी खर्चाची तरतूद	सेक्शन १ न्यू आयटेम		सेक्शन २ न्यू आयटेम		एकूण स्थायी खर्च आणि सेक्शन न्यू आयटेम
		एकूण आयटेम	रक्कम	एकूण आयटेम	रक्कम	
१	२	३	४	५	६	७
न्यायसहायक वैज्ञानिक प्रयोग शाळा.	२७,३३	(१)	३२	२७,६५
लाचलुचपत विरोध व दाहबंदी गुप्तवार्ता केंद्र.	४०,५५	(१)	२,४३	४२,९८
पोलीस विभाग	६९,९४,६०	(५१)	२,२५,७४	(५०)	४६,९०	७२,६७,२४
अपमत्यु निर्णोता मंडळ यांचे कार्यालय.	१,८१	१,८१

प्रकरण ६

होमगार्ड व नागरी संरक्षण संघटना

होमगार्ड व नागरी संरक्षण या दोन विभक्त स्वेच्छा सेनाबल आहेत व त्या अनुक्रमे महासमादेशक व नागरी संरक्षण संचालक यांच्या सर्वस्वी नियंत्रणाखाली आहेत. होमगार्ड संघटना ही मुंबई होमगार्ड अधिनियम, १९४७ अन्वये प्रस्थापित करण्यात आली आहे. तर नागरी संरक्षण संघटना ही केंद्रीय शासनाच्या नागरी संरक्षण अधिनियम, १९६९ अन्वये प्रस्थापित करण्यात आली आहे. परकीय आक्रमणामुळे निर्माण झालेल्या आणीबाणीच्या वेळी नागरी संरक्षण संघटनेच्या सेवेचा उपयोग करून घेतला जातो. तर होमगार्ड संघटनेच्या सेवेचा उपयोग आणीबाणीच्या प्रसंगी तसेच कायदा व सुव्यवस्था राखणे, इत्यादी कामासाठी केला जातो. दोन्ही संघटनेची प्रस्थापना वैधिकरणाच्या दोन विभिन्न संघान्वये झाली असल्याने त्यांचे नियंत्रण वेगवेगळ्या मुख्यालयामार्फत केले जाते. त्यांचे मुख्यालय मुंबई येथे असून तेथील कामासाठी वेतनी कर्मचारीवर्ग नियुक्त केलेला आहे. या दोन्हीही संघटनेमध्ये स्वयंसेवकांची नोंदणी करणे व त्यांना प्रशिक्षण देणे तसेच अन्य प्राधिकृत बाबी यावर होणाऱ्या खर्चाचा निम्मा हिस्सा भारत सरकार सोसते.

२. होमगार्ड

जनतेची सेवा करावी या भावनेने प्रेरित होऊन (स्वेच्छेने) पुढे येणाऱ्या नागरिकांची संघटना म्हणजेच होमगार्ड. होमगार्डना खाली नमूद केलेल्या विषयांवाबत प्रशिक्षण दिले जाते.

- (१) पदकवाईत
- (२) शस्त्र कवाईत
- (३) अग्निशमन
- (४) विमोचन
- (५) बिनतारी व दूरध्वनी संदेश
- (६) प्रथमोपचार इत्यादी.

शासनास तसेच नागरिकांना आवश्यक प्रसंगी सहाय्य करण्यासाठी होमगार्डना कर्तव्यासाठी बोलाविता येते. मध्यवर्ती प्रशिक्षण संस्था, मुंबई व जिल्हा प्रशिक्षण केंद्रामधून होमगार्डना प्रशिक्षण देण्यात येते.

३. होमगार्ड संघटना महासमादेशकांच्या नियंत्रणाखाली असून त्यांच्या अधिपत्यातील निरनिराळ्या सेवांचे कार्य ते समन्वित करतात. संघटनेच्या प्रशासकीय प्रशिक्षण कार्यात महासमादेशकांना सहाय्य करण्यासाठी स्वयंसेवी व वेतनी अधिकाऱ्यांची नेमणूक केलेली आहे. जिल्हातील व बृहन्मुंबईतील होमगार्ड संघटना स्वयंसेवी समादेशकांच्या नियंत्रणाखाली आहे. समादेशकांची नेमणूक शासनामार्फत केली जाते. होमगार्ड संघटनेचा विस्तार तालुक्याच्या ठिकाणी तसेच खेडोपाडी झालेला आहे.

४. होमगार्ड संघटना, नैसर्गिक आपत्तीच्या प्रसंगी सहाय्य करण्यासाठी असलेल्या "नागरी संरक्षण" संघटनेचे केंद्रक (नुक्लीअस) म्हणून कार्य करते. परिवहन, दळणवळण, पाणी-पुरवठा या व इतर अत्यावश्यक सेवा खंडित झाल्यास त्या चालू ठेवण्यासाठी होमगार्ड सहाय्य करतात. तसेच जन्म व उत्सव प्रसंगी कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी ते पोलिसांना सहाय्य करतात.

५. भारत सरकारने प्राधिकृत केलेल्या ५१,००० ह्या लक्ष संख्येच्या संदर्भात राज्यातील होमगार्डची एकूण संख्या ४८,१६९ आहे. (२८,८२७ सहरी, १५,१७३ ग्रामीण व ४,१६९ महिला होमगार्ड) सन १९७५-७६, १९७६-७७ व १९७७-७८ या वित्तीय वर्षामध्ये अनुक्रमे १,२८१,१००६ व ६६२ होमगार्डंना "प्रगत" व "नेतृत्व" अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देण्यात आले. म्हणजेच, ९८३ ह्या वार्षिक सरासरीने होमगार्डंना या पाठयक्राममध्ये प्रशिक्षित करण्यात आले. बहुसंख्य होमगार्डंना दरवर्षी प्राथमिक व उजळणी पाठयक्रमाचे प्रशिक्षण देण्यात येते. भारत सरकारच्या धर्तीवर पुनर्रचनेचा एक भाग म्हणून अमरावती, बुलढाणा, कोल्हापूर व सोलापूर या चार नवीन जिल्हांसाठी जिल्हा प्रशिक्षण केंद्रे प्रस्थापित करण्यास मंजूरी दिलेली आहे. तसेच, मुंबईतील मध्यवर्ती प्रशिक्षण संख्येची पुनर्रचना करण्यासही मंजूरी दिलेली आहे. शासकीय योजनेनुसार, मध्यवर्ती प्रशिक्षण संस्था, मुंबई येथे होमगार्डंना मोटार चालविण्याचे प्रशिक्षण देण्याची सुरवात केलेली आहे.

सन १९७७-७८ या वित्तीय वर्षामधील होमगार्डंनी केलेल्या महत्त्वाच्या कार्यांपैकी एक कार्य म्हणजे असे की, १. त्यांनी शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या संपकाळामध्ये शासकीय दुधपुरवठा योजनेनुसार नागरिकांना पुरवठा केल्या जाणाऱ्या दुधाचे वितरण केले तसेच त्यांनी शासकीय खणाल्यांत खणांची देखभाल केली. चौपल्ल दिवसांच्या संपकाळामध्ये रोज सरासरी १०,५०० होमगार्डंना राव्यात सर्वत्र विविध कर्तव्यांसाठी नियुक्त केले होते. तसेच, विधानमभा निवडणुकीच्या वेळी सुमारे १५,००० होमगार्डंना राज्यात सर्वत्र कर्तव्यांसाठी नेमले होते. रेल्वेच्या धाव मार्गांच्या संरक्षणाकरिता बऱ्याच ह्योमगार्डंना रास्त धालण्याच्या कंत्रलयावर दीर्घ कालावधीसाठी नियुक्त करण्यात आले होते.

६. होमगार्डच्या प्रशिक्षण विधीरामध्ये आवश्यक असलेल्या भोजनेतर सोयी, गणवेश, सफाई साहित्य व गणवेश घुलाई भत्ता यांसाठी अंदाजपत्रात तरतूद करण्यात येत आहे. भारत सरकारच्या धर्तीवर जिल्हा स्तरावरील होमगार्ड संघटनेची रचना करण्याच्या दृष्टीने अधिक जिल्हा प्रशिक्षण केंद्रे प्रस्थापित करण्याचा व प्रशासकीय अधिकार्यांची पदे निर्माण करण्याचा प्रस्ताव आहे.

७. सन १९७६-७७ या वित्तीय वर्षामध्ये ८४.३४ लाख रुपयांचा खर्च झाला. सन १९७७-७८ या वित्तीय वर्षामिठी १०४.५५ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती. सन १९७८-७९ या वित्तीय वर्षामिठी "२६५, इतर प्रशासकीय सेवा (एफ्) होमगार्ड" या शीषखाली ९६.३० लाख रुपयांची स्वामी खर्च म्हणून तरतूद करण्यात येत आहे.

नागरी संरक्षण

८. नागरी संरक्षण हे राष्ट्राच्या संरक्षणाचा अविभाज्य घटक असल्यामुळे अणीवाणीच्या कोणत्याही प्रसंगाशी मुकाबला करण्यासाठी विविध नागरी संरक्षण उपाय योजनांची पूर्ण तयारी करणे आवश्यक आहे. शत्रूच्या हल्ल्याचे दुष्परिणाम कमीत कमी करणे, मालमत्ता आणि जिविताचे संरक्षण करणे, उत्पादनामध्ये सातत्य राखणे आणि हल्ल्यानंतर आत्यावश्यक सेवा, औद्योगिक पथके आणि जिविताच्या विविध क्षेत्रांमध्ये स्वरित स्वयंसेवा प्रस्थापित करणे हा नागरी संरक्षणाचा उद्देश आहे. केंद्रीय शासनाने ठरवून दिलेल्या धोरणानुसार आणि वेळोवेळी दिलेल्या आदेशानुसार नागरी संरक्षणाच्या सर्व योजनांची तयारी करण्यात येते.

१. संचालक, नागरी संरक्षण हे नियंत्रक, नागरी संरक्षण शहरे व तेथील विविध खाती यांनी कपकप्याच्या नागरी संरक्षण उपाययोजनांमध्ये समन्वय राखतात. त्यांच्या मदतीकरिता वरिष्ठ प्रशासिक अधिकारी, कनिष्ठ प्रशासिक अधिकारी व इतर कर्मचारी वर्ग नेमण्यात आला आहे. बृहन्मुंबईमध्ये नागरी संरक्षण प्रशिक्षण केंद्राची १९६३ सालापासून स्थापना करण्यात आली असून ते नागरी संरक्षण संचालनालयाच्या नियंत्रणाखाली नागरी संरक्षणाचे प्रशिक्षण देण्याचे कार्य करते. बृहन्मुंबईमध्ये अतिरिक्त पोलीस आयुक्तांपैकी एकाची नियंत्रक, नागरी संरक्षण म्हणून नियुक्ती करण्यात आलेली असून त्यांना उपनियंत्रक व इतर कर्मचारी वर्ग मदत करतात. अन्य ठिकाणी जिल्हा दंडाधिकारी यांची त्या त्या जिल्ह्याचे नियंत्रक नागरी संरक्षण म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे. फक्त ठाणे, नाशिक, पुणे, जळगाव आणि नागपूर या पांच जिल्ह्यांमध्ये त्यांच्या मदतीकरिता उपनियंत्रक व इतर कर्मचारी नेमण्यात आले आहेत.

१०. नागरिकांची स्वयंसेवक म्हणून नागरी संरक्षण पथकांमध्ये नोंदणी करण्यात येते. आणि त्यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण दिले जाते. शैक्षणिक संस्थांमध्ये नागरी संरक्षण प्रशिक्षणाचा समावेश करण्यावर भर देण्यात आला आहे. आवश्यक खाती, उद्योगधंदे, प्रमुख इन्स्टेलेशन इत्यादी ठिकाणी नागरी संरक्षण पथके उभारणे आणि अशा खात्यांतील उद्योगधंद्यातील कर्मचाऱ्यांना स्यानिक पाठोवळून प्रशिक्षण देण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. नागरी संरक्षणाच्या दृष्टीने भोगे आणि नियंत्रण केंद्रे या सारखी दूरसंदेशवाहन साधने महत्त्वाची असल्यामुळे ती कार्यान्वित ठेवण्यासाठी नागरी संरक्षण कर्मचाऱ्यांना योग्य ती काळजी घ्यावी लागते. नागरी संरक्षणाच्या योजना निवडक शहरांसाठी व नगरांसाठी तयार करण्यात येतात. आणि त्यामध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात येऊन त्या अद्यावत ठेवण्यात येतात.

११. नागरी संरक्षण उद्योगाची एक भाग म्हणून "राज्य फिरो नागरी आणिबाणी स्तंभ" १९६५ मध्ये स्थापन करण्यात आला. किमान आवश्यक असलेला औपरेक्षण कर्मचारी वर्ग अपघात स्थळी तांतडीने पाठोविणे हे त्याचे कार्य. हा स्तंभ अग्निशमन साधने, विमोचन गाड्या, रणवाहिका आणि कुशल कर्मचारी वर्ग यांनी सुसज्ज असून शांतताकाळातील तसेच बुद्ध काळातील मरुथ्य निमित्त आणि नैसर्गिक संकटावर मात करण्यासाठी अतिशय तत्पर असतो. या स्तंभावरील खर्चाचा वाटा केंद्रीय शासन देत नाही. गत काळांत कोयना भूकंप पिडीत आणि भिवंडी दंगलग्रस्तांना मदत करण्यासाठी या स्तंभाचा उपयोग करण्यात आला. हा स्तंभ मुंबईत अग्निशमन दला बरोबर अग्निशमन, विमोचन आणि प्रथमोपचार या बाबतीत जलूर ती मदत करीत आहे.

१२. या राज्यासाठी केंद्रीय शासनाने ठरवून दिलेल्या विविध नागरी संरक्षण सेवांसाठी लागण्याच्या एकूण ७२,६७५ मनुष्यबळाच्या उद्दीष्टांपैकी ४३,८५२ स्वयंसेवकांची नोंदणी करण्यात आली आहे. त्यापैकी ३२,७६० स्वयंसेवकांना प्रशिक्षण देण्यात आले असून त्यांना आणीबाणीच्या कोणत्याही प्रसंगाशी मुकाबला करण्यास तत्पर ठेवण्यात आले आहे. २८६ औद्योगिक नागरी संरक्षण पथके स्थापन करण्यात आली आहेत. अभियांत्रिकी व बांधकाम खाखा ही नागरी संरक्षणासाठी लागणारी बांधकामे करून घेते. आणि अग्निशमनासाठी बृहन्मुंबईत बांधण्यांत येणाऱ्या स्टॅटिक टँकच्या कामाबाबत संबंधित खात्याशी समन्वय राखते.

एकूण १०० स्टॅटिक टॅकच्या उद्दीष्टांपैकी ६७ स्टॅटिक टॅकचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे. नागरी संरक्षण प्रशिक्षण केंद्राने १९७६-७७ मध्ये ४५ पाठ्यक्रम घेतले. आणि १३४० पेक्षा जास्त स्वयंसेवकांना प्रशिक्षित केले.

१९७८-७९ च्या वर्षासाठी कार्यक्रम

१३. १९७८-७९ या कालावधीमध्ये अधिक भोंगे व दूरध्वनी बसवून दूरसंदेशवाहन व इशारा देणारी व्यवस्था अधिक शक्तीशाली करण्याचे ठरविले आहे. चालू वर्षी बृहन्मुंबईमध्ये आविबली व कोले कल्याण या ठिकाणी शासनाने दिलेल्या जमिनीचा नागरी संरक्षणाच्या कार्यालयासाठी विकास करण्यात येणार आहे. शांतता काळात आवश्यक उद्दीष्टे पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने दोन रणवाहिका विकत घेण्याचे ठरले आहे.

अनुदान

१४. १९७६-७७ साली नागरी संरक्षण विभागावर रु. ६१.६४ लक्ष खर्च झाला. १९७७-७८ साठी अर्थसंकल्पामधील रु. ६६.६८ लक्ष ची तरतूद करण्यात आली आहे. आणि १९७८-७९ साठी रु. ६४.४४ लक्ष ची तरतूद "२६५-इतर प्रशासन सेवा" नागरी संरक्षण या शिर्षकाखाली करण्यात आली आहे.

१५. १९७८-७९ च्या अर्थ संकल्पासाठी स्थायी खर्च आणि न्यू आयटेम साठी सुचविलेल्या जादा खर्चाच्या तरतूदी संबंधीची माहिती खालील प्रमाणे तक्त्यात दर्शविली आहे :-

(आकडे हजारांत)

संबंधित विभाग कार्यालय	१९७८-७९ खाली स्थायी खर्चाची तरतूद	सेक्शन I न्यू आयटेम		सेक्शन II न्यू आयटेम		एकूण स्थायी खर्च आणि सेक्शन I/II न्यू आयटेम खर्च
		एकूण आयटेम	रक्कम	एकूण आयटेम	रक्कम	
१	२	३	४	५	६	७
होमगार्ड ..	९६,३०	(३)	७,०७	(७)	८,९०	१,१२,२७
नागरी संरक्षण ..	६४,४४	(१)	४८	(८)	७,१३	७२,०५

दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभाग

१. आयुक्त, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई हे दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभागाचे प्रमुख असून त्यांच्यावर संबंध राज्यामध्ये दारूबंदी व उत्पादन शुल्कविषयक कायद्यांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी आहे. शासनाच्या घोरणाच्या योश्व अंमलबजावणी-बाबत निदेश देण्याकरिता व राज्यातील जिल्हाधिकारी व अधीक्षक दारूबंदी व उत्पादन शुल्क यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी एक मध्यवर्ती संघटना म्हणून त्यांचे कार्यालय काम पहाते.
२. या विभागाकडून खालील अधिनियमांची अंमलबजावणी करण्यात येते :—
 - (अ) मुंबई दारूबंदी अधिनियम, १९४९.
 - (ब) मुंबई अफू ओढण्याबाबत अधिनियम, १९३६.
 - (क) मुंबई औषधीद्रव्य (नियंत्रण) अधिनियम, १९५९.
 - (ड) औषधे व सौंदर्य प्रसाधने (उत्पादन शुल्क) अधिनियम, १९५५.
 - (इ) स्मिरीट्युक्त पदार्थ (आंतरराज्यीय व्यापार व वाणिज्य) नियंत्रण अधिनियम, १९५५.

या विभागाची प्रमुख कामे म्हणजे अनुज्ञाती देणे, अनुज्ञाती तपासणी करणे व वर उल्लेखिलेल्या अधिनियमातील विशेषतः मुंबई दारूबंदी अधिनियम, १९४९ अन्वये घातलेल्या विविध नियंत्रणाची अंमलबजावणी करणे ही आहेत. या विभागाच्या अधिकाऱ्यांनी दारूबंदीचा प्रचार करावयाचा असतो. तसेच त्यांच्या प्रभारात असलेल्या करसमूक केंद्रावर देखरेख ठेवावयाची असते.

३. विभागासमोर्त अनुज्ञाती देण्यात आलेल्या किंवा विभागाने ज्यांची तपासणी करावी अशी अपेक्षा आहे अशा सर्व संस्थांनी केलेल्या गुन्ह्यांची दखल दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभागाने घ्यावयाची असते. तसेच त्यांची कतब्ये पार पाडीत असताना विभागाच्या अधिकाऱ्यांच्या लक्षात इतर गुन्हे आले अथवा त्यांना गुन्ह्यांची माहिती झाली तर त्यांचीही दखल त्यांनी घ्यावी अशी अपेक्षा आहे. दारूबंदीविषयक गुन्हे शोधून काढणे व त्याबाबत चौकशी करणे या पोलीसांच्या सर्वसाधारण कर्तव्याव्यतिरिक्त अशी ही कामे आहेत.

४. मुंबई दारूबंदी अधिनियम १९४९ च्या कलम १२९(१) अन्वये चौकशी करण्याचे अधिकार ज्यांना आहेत अशा दारूबंदी व उत्पादन शुल्क अधिकाऱ्यांनी स्वतः शोधून काढलेल्या गुन्ह्यांचे खटले पोलीसांकडे न सोपविता स्वतःच चालवावेत, या अर्थाने आदेश शासनाने १९७४ ला दिले आहेत. त्यानुसार दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभागाच्या कर्मचारी वर्गाने मोठ्या हिरीरीने अशी प्रकरणे हुडकून काढण्यास सुरवात केली आणि अपुरा व निःशस्त्र कर्मचारीवर्ग असून व वाहने नसूनही वैयक्तिक जोडीम पत्करून फार चांगली कामगिरी बजावली आहे. गेल्या एका वर्षात दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभागाची कर्मचारी वर्गाने संबंध महाराष्ट्र राज्यातील अवैध मद्याचा साठा विक्री व अवैध दारू गाळणे इत्यादींची ४,९३१ प्रकरणे हुडकून काढली. या घाटीमध्ये जप्त केलेल्या सामानांचे संभाव्य मूल्य रु. ३५,८२,९५० एवढे होईल तसेच या घाटीमध्ये ३,११३ आरोपींना अटक करण्यात आले. बंधपत्र दिलेले कारखाने, वसारी. विदेशी दारूची दुकाने, ताडी दुकाने व निरा केंद्रे

यांचे पर्यवेक्षण करणे व औषधी द्रव्यांची व्यवस्था पाहणे व निरनिराळ्या इतर उत्पादन शुल्क अनुज्ञप्तींची तपासणी करणे, याची जबाबदारी दारूबंदी व उत्पादन शुल्क विभागाच्या कर्मचाऱ्यांवर आहे.

५. जिल्हा पातळीवर प्रशासनाचे काम जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सर्वसाधारण नियंत्रणाखाली व पर्यवेक्षणाखाली अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क यांच्याकडून पार पाडले जाते. मुंबई, पुणे, नागपूर, ठाणे, अहमदनगर आणि सोलापूर या जिल्ह्यांचा प्रभार अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क (वर्ग-१) यांच्याकडे आहे. याशिवाय सातारा, सांगली, कोल्हापूर, नाशिक, धुळे या जिल्हातील अधीक्षकांची पदे वर्ग (१) ची करण्यात आली आहेत. तसेच मुंबई येथे प्रामुख्याने औषधीद्रव्ये व सौंदर्यप्रसाधने तयार करण्याच्या कामावर देखरेख करण्याकरिता वर्ग-१ मधील अपर अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. उरलेले १५ जिल्हे अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क वर्ग-२ ह्यांचे प्रभाराखाली येतात. काही जिल्ह्यांच्या ठिकाणी अधीक्षकांना उप-अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क वर्ग-२ मदतनीस म्हणून आहेत.

६. प्रत्येक जिल्हाची कामाच्या व्याप्तीनुसार कार्यकारी प्रभारात विभागणी करण्यात येते व दारूबंदी व उत्पादन शुल्क निरीक्षकांना उप-निरीक्षकांना प्रभाराच्या आवश्यकतेनुसार त्या प्रभारात नियुक्त करण्यात येते. या दारूबंदी व उत्पादन शुल्क निरीक्षकांना व उप-निरीक्षकांना १ किंवा २ दारूबंदी व उत्पादन शुल्क शिपायांचे सहाय्य देण्यात येते. जिल्हातील दारूबंदी व उत्पादन शुल्क निरीक्षक व उप-निरीक्षक जिल्हाचे प्रभारी अधीक्षक दारूबंदी व उत्पादन शुल्क, यांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली काम करतात.

७. झाडापासून बेकायदेशीरपणे ताडी काढणे यासारखी ताडी अनुज्ञप्ती धारकांची बेकायदेशीर कृत्ये व विदेशी दारू विक्रेत्याच्या दुकानातून शुल्क न दिलेल्या दारूच्या विक्रीचा संभाव्य गैरव्यवहार यामुळे बुडणारा शासनाचा महसूल वाचविता यावा, म्हणून शासनाने वायूवेग पथकांना मंजूरी दिली आहे. या पथकांपैकी एक पथक आयुक्त, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क, मुंबई यांच्या कार्यालयात असून उरलेल्या ३ पथकांपैकी प्रत्येकी एक पथक पुणे, सोलापूर आणि नागपूर येथील अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क यांच्या कार्यालयात आहेत. प्रत्येक वायूवेग पथकास जीपगाडी देण्यात आली असून या जीपगाडीसाठी चालक-नी-स्वच्छक ही देण्यात आली आहे.

८. जिल्हा दारूबंदी व उत्पादन शुल्क यांचे कार्यालयामध्ये लिपीक वर्गीय कर्मचाऱ्यांकरवी सध्या प्रमाणेच कार्यालयीन कामकाज चालते. आयुक्त, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क यांच्या कार्यालयामध्ये दिनांक २० सप्टेंबर १९७६ पासून डेक्स पद्धतीने कामकाजामे सुस्वात झाली आहे.

९. (१) ८ ऑगस्ट १९७२ रोजी मंत्र्यांनी (दारूबंदी) जाहीर केलेल्या दारूबंदीच्या सुसूत्रीतील धोरणात लोकांना दारू पिण्याचे वाईट परिणाम कोणते हे शिकविणे आणि वाईट गोष्टींपासून परावृत्त करण्यासाठी स्थितीसुधार कार्य सुरू करणे याकरिता दारूबंदी प्रचारावर भर देण्याचे अभिप्रेत आहे. भारत सरकारने दारूबंदीच्या १२ कलमी योजनेच्या संदर्भात दिलेल्या सूचना या शासनाने स्वीकृत केल्या असून त्यानुसार इतर बाबींबरोबरच दारूबंदी

प्रचारावर जोर देण्यात आलेला आहे. संचालक, दारूबंदी (शिक्षण) हा प्रचार शाखेचा प्रभारी असतो. हे कार्य जिल्हा दारूबंदी प्रचार अधिकाारी व मुंबई, विदर्भ पश्चिम विभाग, पुणे, नागपूर व औरंगाबाद या पाच विभागांसाठी नियुक्त केलेले पाच विभागीय मानसेवी दारूबंदी संघटक शाख्याकडून पार पाडण्यात येते. या अधिकाऱ्यांना व संघटकांना विद्यपटांचे खेळ आणि कलाप्रथके, नाटक, भजने इत्यादी सारखे करमणुकीचे कार्यक्रम आयोजित करणे शक्य व्हावे यासाठी त्यांना सुसज्ज अशा दारूबंदी प्रचार गाड्या व स्टेशन वॅग्स पुरविण्यात आल्या आहेत.

(२) नशाबंदी मंडळ आणि श्री. गाडगे महाराज मिशन या सारख्या बिनसरकारी संघटनांना प्रचार कार्य हाती घेण्यासाठी आर्थिक सहाय्यही देण्यात येते.

(३) त्याचप्रमाणे ५१ विभागीय संस्कार केंद्रे व २४ अर्थ संरक्षित संस्कार केंद्रे यांमध्ये दारू पिण्याऱ्यांना दारूच्या व्यसनापासून परावृत्त करण्याकरिता मनोरंजन व स्थितीसुधार कार्य करण्यात येते.

(४) महाराष्ट्र राज्य दारूबंदी मंडळ, बहुमुंबई दारूबंदी समिती, जिल्हा समन्वय व पुनर्विलोकन समिती व ग्रामपंचायती या दारूबंदीच्या सरकारी धोरणाचे पालन करण्याचे कार्य करतात. १९७८-७९ वर्षांमध्ये वर नमूद केलेल्या दारूबंदी प्रचार व करमणुकीचे कार्य पुढे चालू राहण्याची आणि किंवा व्यापक होण्याची शक्यता आहे.

१०. ताडी.—१ डिसेंबर १९६८ पासून महाराष्ट्र राज्यात ताडी योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेनुसार ५ टक्के पर्यंत मद्याकं असलेली ताडी २१ वर्षांवरील व्यक्तीस दुकानातून दुल्यारिताने विकण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. इतरत्र वापरासाठी एका वेळेस ३ लिटर ताडी दुकानातून नेण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. महाराष्ट्र ताडी शॉप ऑर्डर (लिलाव किंवा निवीदा पद्धतीने अनुज्ञप्ती मंजूर करणे) १९६८ नुसार जिल्हाधिकारी ताडीच्या अनुज्ञप्ती लिलाव/निवीदा पद्धतीने देतात.

११. सन १९७७-७८ मध्ये (१ सप्टेंबर १९७७ ते ३१ ऑगस्ट १९७८ पर्यंत) १५९० ताडीची दुकाने लिलाव/निवीदा पद्धतीने निकालात काढण्यात आली. महाराष्ट्रात एकूण महसूल शुल्क रुपये १,१२,४९,७३९ परवाना फी म्हणून मिळाली. याशिवाय पामगर ही ताडी झाडे ताडी छेदण्यासाठी प्रतिवर्षी प्रत्येक झाडामागे २० रुपये प्रमाणे व खजूर व पाम या झाडांसाठी प्रत्येकी रु. १० प्रमाणे ट्री टॅक्स वसूल केला जातो.

१२. चंद्रपूर आऊट स्टिल क्षेत्रामध्ये चरगुती सेवनासाठी फक्त ताडी बाळगता व पिता येते. चंद्रपूर जिल्हाच्या आऊट स्टिल क्षेत्रामध्ये १ एप्रिल १९६१ पासून म्हणजेच राज्यामध्ये ताडी योजना सुरू करण्याआघिपासून चरगुती अनुज्ञप्ती देण्याची सवलत होती व ही सवलत ताडी योजना सुरू करण्यात आल्यावऱ्ही चालू ठेवण्यात आली आहे. या सवलतीनुसार आदिवासी कुटुंबाला चरगुती सेवनासाठी जास्तीत जास्त पांच झाडे ताडी काढण्यासाठी देण्यात येतात व त्यासाठी प्रत्येक झाडामागे ७५ पैसे एवढी मामूली अनुज्ञप्ती फी घेण्यात येते.

१३. नीरा.—महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाकडून संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यामध्ये नीरा योजना चालविण्यात येते. त्याशिवाय राज्याच्या इतर भागाप्रमाणेच विदर्भ

प्रदेशामध्येही नागपूर येथील रचनात्मक सर्वोदय सेवा नीरा योजना या संस्थेने महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ, मुंबई यांच्या नियंत्रणाखाली काम न करता स्वतंत्रपणे निरा योजना चालविली आहे.

१४. विदेशी दारू मार्च १९७७ अखेर पर्यंतच्या कालावधीत झालेली विदेशी दारूविक्री शुल्क आणि अनुज्ञप्ती फी यांचे तुलनात्मक आकडे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

वर्ष	१९७६-७७ (एप्रिल १९७६ ते मार्च १९७७)		१९७५-७६ (एप्रिल १९७५ ते मार्च १९७६)	
	विक्री (बाटल्यामध्ये)	शुल्क	विक्री (बाटल्यामध्ये)	शुल्क
		रुपये		रुपये
स्पिरिट (बाटल्या)	१,५२,००,१९०	१३,११,१६,३८८	१,३५,४६,५००	११,६०,२५,२७३
मद्य	१,१६,३००	२,८७,८४०	१७,५७६	२,४१,५००
बीअर	२,९४,३३,४४३	४०,११,८२५	२,०७,८८,१५०	२९,०५,२५६

मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीशी ताडून पाहता विदेशी दारूच्या विक्रीमध्ये तुलनात्मक वाढ झालेली आहे. शुल्कामध्ये झालेली ही वाढ दिनांक २३ मार्च १९७७ पासून विदेशी दारू वरील उत्पादन शुल्क दरात प्रत्येकी १५ रुपये प्रुफ लिटरवरून रुपये २० प्रुफ लिटर तसेच अल्कोहोल असलेल्या बीअरच्या दरात प्रत्येक प्रुफ लिटरमागे २ रुपये १० पैसे वरून ८ रुपये ५० पैसे अशा सुधारीत दरामुळे झालेली आहे.

१५. स्पिरिट, मद्य आणि मद्यलिकर यांच्या अनुज्ञप्ती फी पासून मिळणाऱ्या महसुलीच्या संबंधात खाली नमूद केलेल्या आकड्यावरून असे दिसून येईल की, मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीची तुलना करता १ एप्रिल १९७६ ते ३१ मार्च १९७७ मध्ये हा महसूल जास्त आहे. जरी ह्यापासून मिळणारे उत्पन्न जास्त आहे तरी बहुसंख्य अनुज्ञप्ती धारक आर्थिक वर्षा अगोदरच अनुज्ञप्तीची रक्कम अनामत म्हणून भरत असल्याने या साधनामुळे मिळणाऱ्या महसुलीची तंतोतंत तुलना करणे शक्य होत नाही.

	१९७६-७७ (एप्रिल १९७६ ते मार्च १९७७)	१९७५-७६ (एप्रिल १९७५ ते मार्च १९७६)
	रुपये	रुपये
स्पिरिट आणि मद्य	४१,६७,०००	४०,४७,०००
माल्ट दारू	१०,९८,०००	११,१२,०००

१६. देशी दारू तयार करणे, जवळ बाळगणे व त्याची विक्री या वर्षीच नियमन करणारे महाराष्ट्र देशी दारू नियम १९७३ हे नियम महाराष्ट्र राज्यात जारी राहिले आहेत. काकवी पासून विशुद्ध केलेल्या स्मिरीटपासून बनविलेल्या देशी दारूच्या घाऊक तसेच किरकोळ किमतीवरील कालमर्यादा ही महाराष्ट्र देशी दारू योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. तथापि, काकवी खेरीज इतर पदार्थापासून निर्माण केलेल्या व ब्लेंड केलेल्या (उदाहरणार्थ काजू, मूह फुले) देशी दारूला घाऊक तसेच किरकोळ किमतीवरील कमाल मर्यादा लागू नाहीत. लिलावा ऐवजी ठराविक रकमेवर अशा दुकानाच्या अनुज्ञप्ती दिल्या जातात. १९७७-७८ व त्यापुढे या अनुज्ञप्ती लिलावाने न घ्यावयाचे शासनाने ठरविले आहे.

देशी दारूची निर्मिती करण्याचे काम उत्पादन शुल्क विभागाच्या पर्यवेक्षणाखाली चालते आणि उत्पादन शुल्क विभागाच्या पर्यवेक्षी कर्मचारी वर्गाचा खर्च त्या कारखानदारांकडून वसूल करण्यात येतो. देशी दारू वरील आकारण्यात येणाऱ्या उत्पादन शुल्काचा सुधारित दर २३ मार्च १९७७ पासून पुढीलप्रमाणे आहे:—

नाव	२३ मार्च १९७७ पूर्वीचे दर	२३ मार्च १९७७ नंतरचे दर
१	२	३
(१) निव्वळ काकवी पासून विशुद्ध केलेल्या स्मिरीटपासून तयार केलेली देशी दारू.	अल्कोहोल असलेल्या प्रत्येक ग्रुफ लिटरला रुपये ४.२०.	अल्कोहोल असलेल्या प्रत्येक ग्रुफ लिटरला रुपये १०.३०.
(२) पुढील पदार्थापासून तयार केलेली देशी दारू काकवी खेरीज इतर पदार्थापासून विशुद्ध केलेल्या स्मिरीटपासून. दोन किंवा अधिक पदार्थांच्या विशुद्ध स्मिरीटचे मिश्रण.	अल्कोहोल असलेल्या प्रत्येक ग्रुफ लिटरला रुपये ९.००.	अल्कोहोल असलेल्या प्रत्येक ग्रुफ लिटरला रुपये ९.०९.

निव्वळ काकवीपासून विशुद्ध केलेल्या अल्कोहोल असलेल्या देशी दारूवरील उत्पादन शुल्काचे दर ८ डिसेंबर १९७७ पासून कमी करून प्रत्येक ग्रुफ लिटरला रुपये ४.२० असे करण्यात आले आहे.

रूपयाला बारा पैसे याप्रमाणे देशी दारूवर आकारण्यात येणारा विक्रीकर आणि उत्पादन शुल्क हे दोन्हीही प्रारंभिक म्हणजे देशी दारू कारखान्यातून बाहेर नेण्यासाठी परवानगी

देण्यापूर्वी वसूल करण्यात येतात. देशी दारू योजनेबाबतची १९७५-७६ व १९७६-७७ या वर्षाबाबतची आकडेवारी :—

अनुक्रमांक	बाब	वर्षाची स्थिती	
		१९७५-७६ (लाख बल्क लिटर्स)	१९७६-७७ (लाख बल्क लिटर्स)
१	२	३	४
१	देशी दारू निर्मितीसाठी वापरण्यात आलेले स्पिरिट.	१९६.७२	१८२.७७
२	निर्माण झालेली देशी दारू	४४६.१६	४३०.८५
३	कर दिल्यानंतर कारखान्यातून बाहेर काढण्यात आलेली देशी दारू.	४४६.१६	४२०.९४
४	कारखान्याबाहेर काढलेल्या देशी दारूवरील वसूल झालेली इंचुटी.	१,३७८ लाख रुपये	१,३६२ लाख रुपये
५	देशी दारू निर्मितीसाठी दिलेल्या आणि किंवा नुतनीकरण केलेल्या अनुज्ञप्ती.	२२ लाख	२५
६	देशी दारू निर्माण करणाऱ्या कारखान्यांची प्रत्यक्ष संख्या.	१७	२०
७	देशी दारूच्या घाऊक विक्रीसाठी दिलेल्या आणि किंवा नुतनीकरण केलेल्या सी.एल. २ नमुन्यांतील अनुज्ञप्ती.	३०२	३९१
८	देशी दारूच्या किरकोळ विक्रीसाठी दिलेल्या आणि किंवा नुतनीकरण केलेल्या अनुज्ञप्ती—		
	(अ) सी.एल.-२	३,८२७	३,७३१
	(ब) सी.एल.एफ.एल.डी.ओ.डी.-३	१,३३५	४४६
९	देशी दारू नियमान्वये दिलेल्या अनुज्ञप्तीमुळे वसूल झालेली अनुज्ञप्ती फी.	४२.६८ लाख	३९.१२

राज्यामध्ये १ जानेवारी १९७७ पासून देशी दारूच्या किरकोळ विक्री करणाऱ्या दुकानांमध्ये दारू तेथे वसूल पिण्यास बंदी करण्यात आली होती. ती बंदी २० मे १९७७ पासून उठविण्यात आली आहे.

१७. पिण्याच्या दारूची म्हणजे भारतीय बनावटीच्या परदेशी दारूची निर्मिती.— महाराष्ट्र स्पिरिट आसवन व पिण्याची दारू निर्मिती नियम, १९६६ खाली भारतीय बनावटीची परदेशी दारू तयार करण्यासाठी 'पी.एल.एल.' नमुन्यात अनुज्ञप्ती देण्यात आलेल्या

१९ पक्षकारांपैकी ११ पक्षकारांनी कामास सुरुवात केली असून ते पिण्याची दारु तयार करतात व उरलेल्या आठ पक्षकारांनी कामास सुरुवात केलेली नाही. मेसर्स जायेंस डिस्टीलरी मुंबई यांना शासनाने वरील अनुज्ञप्तीसाठी उद्देशपत्र दिलेले आहे.

१८. बीअर आणि मद्याची निर्मिती.—महाराष्ट्र बीअर आणि मद्य निर्मिती नियम १९६६ खाली शासनाने बीअरच्या निर्मितीसाठी ११ अनुज्ञप्ती व मद्याच्या निर्मितीसाठी ४ अनुज्ञप्ती दिल्या आहेत. त्यापैकी ४ व २ पक्षकारांनी अनुक्रमे बीअर व मद्याची निर्मिती सुरु केली आहे. ५ व १ पक्षकारांनी अनुक्रमे बीअर व मद्याचा परवाना परत केला आहे. उरलेल्या दोन व १ पक्षकारांनी अद्याप काम सुरु केलेले नाही. उपरोक्त नियमाखाली बीअरच्या निर्मितीसाठी चावयाच्या अनुज्ञप्तीकरता २ पक्षकारांकडे उद्देशपत्रे आहेत.

१९. (औद्योगिक) अल्कोहोलची निर्मिती.—महाराष्ट्र स्पिरिट तयार करणे व पिण्याची दारु निर्मिती नियम १९६६ साली महाराष्ट्र राज्यात शासनाने काकवी, मोहाची फुले व काजूची फुले इत्यादीपासून स्पिरिट तयार करण्याकरिता 'आय' नमून्यामध्ये ३८ आसवनीना २८ फेब्रुवारी १९७८ पर्यंत अनुज्ञप्ती देण्यात आल्या आहेत. ह्या ३८ अनुज्ञप्ती बाबतची स्थिती पुढीलप्रमाणे आहे :—

(अ) २० आसवनी काकवी पासून प्रत्यक्ष अल्कोहोल तयार करतात त्यापैकी १ आसवनी भारतीय बनावटीची परदेशी दारु तयार करण्यासाठी स्वतःच्या उत्पादनाचा उपयोग करते.

(ब) मेसर्स हिंदुस्थान अॅटिबॉयोटेक्स लिमिटेड, पिंपरी, जिल्हा पुणे ह्या आसवनीला स्वतःच्या उपयोगाकरिता इतर आसवनीकडून मिळविलेला अल्कोहोल पुन्हा तयार करण्याचा परवाना आहे.

(क) तीन पक्षकारांजवळ त्यांच्या आसवणी पिण्यास योग्य अशी देशी दारु तयार करण्यासाठी इतर आसवनीकडून मिळविलेला अल्कोहोल पुन्हा बनविण्यासाठी अनुज्ञप्ती आहेत.

(ड) देशी दारु तयार करण्यासाठी २ आसवनींनी मोहाच्या फुलापासून स्पिरिट तयार करण्याचे काम सुरु केले आहे.

(इ) भारतीय बनावटीची विदेशी दारु व देशी दारु तयार करण्याकरिता २ आसवनी काजूच्या फळांपासून अल्कोहोल तयार करण्याचे काम सुरु केले आहे.

(एफ) बाकीच्या १० आसवनींनी अद्याप काम सुरु केले नाही. शासनाने १० पक्षकारांना आसवनी अनुज्ञप्तीच्या मंजूरीसाठी उद्देशपत्रे दिली आहेत.

२०. दिनांक १ नोव्हेंबर १९७६ ते ३१ ऑक्टोबर १९७७ च्या कालावधीत काकवी-पासून केलेल्या अल्कोहोलचे उत्पादन १०७४-७७ लाख बल्क लिटर्स होते व दिनांक १ नोव्हेंबर १९७७ ते ३१ ऑक्टोबर १९७८ पर्यंतचे अल्कोहोलचे अंदाजे उत्पन्न ११५० लाख बल्क लिटर्स होईल असा अंदाज आहे. अशा रितीने उत्पन्न केलेला अल्कोहोल मस्यत्वेकरून रसायने औषधी व प्रसाधन सामग्री पिण्यास योग्य देशी दारु इत्यादी तयार करण्यासाठी राज्यातील कारखान्यात उपयोगात आणली जाते आणखी अल्कोहोल शिल्लक असल्यास ते इतर राज्यांना निर्यात केले जाते.

राज्यातील मूक्त १. आसवनी परिपूर्ण (absolute) अल्कोहोल तयार करते दिनांक १ नोव्हेंबर १९७६ ते ३१ ऑक्टोबर १९७७ च्या कालावधीत या आसवनीत ४.७४ लाख बल्क लिटर्स एवढे परिपूर्ण (absolute) अल्कोहोल तयार झाले व दिनांक १ नोव्हेंबर १९७७ ते ३१ ऑक्टोबर १९७८ या कालावधीत परिपूर्ण (absolute) अल्कोहोलचे उत्पादन ६ लाख बल्क लिटर्स होईल असा अंदाज आहे.

२१. औषधे व प्रसाधन सामुग्री (उत्पादन शुल्क) नियम १९५६ अन्वये १९७४-७५ व १९७५-७६ आणि १९७६-७७ मध्ये वसूल केलेला उत्पादन शुल्क खालीलप्रमाणे आहे :-

वर्ष	शुल्क	अनुज्ञप्ती फी
१	२	३
	(रुपये)	(रुपये)
१९७४-७५ ..	३, २५, ९६, १५६.०१ ..	२९,६०६.००
१९७५-७६ ..	५, ०७, १३; २३४.९७ ..	२८,६७६.५०
१९७६-७७ ..	७, ७१, ४०, ६०३.७५ ..	(ह्यांत उत्पादन शुल्क त्याच प्रमाणे अनुज्ञप्ती फी अंतर्भूत आहे.)

२२. विदेशी मद्य व देशी मद्य बाळगणे, उपयोग करणे, पिणे, वाहतूक करणे यासाठी परवाना फी रुपये ९-३५ करण्यात आली आहे. यांत कोर्ट फी स्टॅम्पचे ००-६५ पैसे अंतर्भूत नाहीत.

२३. अंतर्गत लेखाकक्ष.—१९७५-७६, १९७६-७७ व १९७७-७८ (सप्टेंबर १९७७ अखेरपर्यंत) आयुक्त, दारुबंदी उत्पादन शुल्क यांच्या कार्यालयातील अंतर्गत लेखा शाखेने केलेल्या कामाबाबतची आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	प्रयोग शाळा	विदेशी दारूची घाळक विक्री बी डब्ल्यू अनुज्ञप्ती	एकंदर विभागीय हिशोब	तपासण्यात आलेल्या ताडीचे हिशोब	आसवनी/ब्रेवरीज	वसूल केलेला अगट करण्यासाठी निर्देशित केलेला महसूल
१	२	३	४	५	६	७
१९७५-७६	४९	१	११,०७७.७७
१९७६-७७	९३	४	५	५	..	१,५४,५५२.१७
१९७७-७८ (सप्टेंबर १९७७ पर्यंत)	६३	११	४	३	१	१,५१,०६७.९८

२४: सन. १९७८-७९ या वर्षा पुढे दिलेला (खर्चाच्या) नवीन बाबी कार्यान्वित करावयाच्या ठरविल्या आहेत :-

भाग १ (खर्चाच्या) नवीन बाबी

१९७८-७९ या वर्षी
येणारा एकूण खर्च.
रुपये

- (१) अनुज्ञप्तीधारकांची नियमबाह्य कृत्यांची अनपेक्षित तपासणी करणे व त्यासंबंधी तपास करणे तसेच बँकायदेशीर हातभट्टीची दारू गाळणे, तिचे वितरण इत्यादी गोष्टींचा तपास लावण्यासाठी वायुवेग पथकांची निर्मिती करणे. १३,७९,४४४

भाग २ (खर्चाच्या) नवीन बाबी

- (१) दारूबंदी व उत्पादन शुल्क या विभागातील काँस्टेबल्सना गणवेश पुरविणे. १,२०,०००
- (२) आयुक्त, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क, महाराष्ट्र राज्य-मुंबई, तसेच अधीक्षक, दारूबंदी व उत्पादन शुल्क मुंबई, यांच्या कार्यालयाकरिता दोन जलशीतक खरेदी करणे. १७,०००
- (३) दारूबंदीचा प्रचार करणाऱ्या तीन पेट्रोलवर चालणाऱ्या गाड्यांचे डिझेल-वर चालणाऱ्या गाड्यांमध्ये रूपांतर करणे. ६६,०००
- (४) (१) प्रचारासाठी आवश्यक असलेल्या उपकरणांसहित एक नवीन गाडी दारूबंदी प्रचार करण्यासाठी खरीदणे. ७५,०००
- (२) चित्रपट, लेखपट व ते दाखविण्याकरिता जनित्र, चित्र-दर्शक इत्यादीची खरेदी करणे. ३,२३,००० ३,९८,०००

मोटार वाहन विभाग

मोटार वाहने अधिनियमाची प्रयोजने अंमलांत आणण्यासाठी मोटार वाहने अधिनियम १९३९ च्या कलम १३३(अ)/(१) अन्वये राज्याचा मोटार वाहने विभाग स्थापन करण्यात आला. परिवहन आयुक्त हा विभाग प्रमुख असून त्याचे कार्यालय मुंबई येथे आहे. प्रादेशिक परिवहन अधिकारी हे प्रादेशिक परिवहन कार्यालयाचे प्रमुख असून ते परिवहन-आयुक्ताचे नियंत्रणाखाली येतात.

२. मोटार वाहने अधिनियम, १९३९ च्या कलम ४४(१) अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या राज्य परिवहन प्राधिकरणाचे सदस्य सचिव म्हणून परिवहन आयुक्त या प्राधिकरणाची कार्ये पाहतात. सध्या ८ विभागीय कार्यालये असून खाली दर्शविल्याप्रमाणे विभागीय परिवहन अधिकारी हे त्या कार्यालयाचे प्रमुख आहेत.

अनुक्रमांक	प्रदेश	व्यापलेले क्षेत्र
१	२	३
१	मुंबई प्रदेशासाठी ३ प्रादेशिक बृहन्मुंबई (१) मुंबई बेट, (२) पुर्व उप नगरे, परिवहन अधिकारी.	(३) पश्चिम उप नगरे.
२	ठाणे	ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी.
३	पुणे	पुणे, अहमदनगर, सोलापूर.
४	औरंगाबाद	औरंगाबाद, परभणी, बीड, नांदेड व उस्मानाबाद.
५	नागपूर	नागपूर, वर्धा, भंडारा व चंद्रपूर.
६	नाशिक	नाशिक, धुळे, जळगाव.
७	कोल्हापूर	कोल्हापूर, सांगली, सातारा.
८	अमरावती	अमरावती, अकोला, यवतमाळ व बुलढाणा.

१ एप्रिल १९७७ पासून प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, मुंबई यांच्या कार्यालयाची मुंबई (मध्य) मुंबई (पश्चिम), व मुंबई (पूर्व) अशी तीन प्रादेशिक कार्यालये करण्यात आली.

३. मोटार वाहने चालविणारे लोक व कर भरणारे लोक यांच्या सोयीसाठी निरीक्षक मोटार वाहने यांच्या प्रभाराखाली असलेली उप विभागीय ९ कार्यालये कल्याण, पनवेल, रत्नागिरी, सातारा, लातूर, बुलढाणा, चंद्रपूर, यवतमाळ, नांदेड या ठिकाणी कार्य करीत आहेत. हे प्रत्येक कार्यालय त्या त्या प्रादेशिक परिवहन अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली कार्य करते. जळगाव, धुळे, सोलापूर, अहमदनगर, सांगली, अकोला ही आणखी सहा मोटार वाहन निरीक्षक कार्यालयांच्या श्रेणीत वाढ करण्यात आली असून तेथे सहाय्यक प्रादेशिक परिवहन

अधिकारी हे कार्यालय प्रमुख आहेत. जिह्वा पातळीवरील उप कार्यालय सहाय्यक प्रादेशिक परिवहन अधिकार्याच्या अधिपत्याखाली असावीत असा निर्णय घेण्यात आला आहे व त्यासाठी २१ पर्यवेक्षकांची पदे सहाय्यक प्रा. प. अ. म्हणून श्रेणीवाढ करण्याचा निर्णय घेतला आहे. ही जिह्वा पातळीवरील नवीन यंत्रणा लवकरच कार्यान्वित करण्यात येईल.

४. प्रादेशिक परिवहन प्राधिकरणाशी संबंधित काम प्रादेशिक कार्यालयात होते. प्रादेशिक परिवहन अधिकारी हे मोटार वाहने अधिनियम, १९३९ विभाग ४४(१) अन्वये त्या त्या प्रादेशिक परिवहन प्राधिकरणाचे सदस्य-सचिव आहेत.

५. या विभागाची मुख्य कार्ये प्रशासकीय, कार्यकारी व करग्राहण शांमध्ये विभागण्यात आली आहेत.

(अ) प्रशासकीय कार्यकारी कामे.—मोटार वाहने अधिनियम, १९३९ व मुंबई मोटार वाहने नियम, १९५९ यामध्ये, निर्धारित केल्याप्रमाणे ही कार्ये शोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत—

(१) मोटार वाहनांच्या चालकांना अनुज्ञप्ती देणे.

(२) स्ट्रेज करॅज (टप्पा वाहनांचा) वाहकांना अनुमती देणे.

(३) मोटार वाहनांची नोंदणी करणे.

(४) मोटार वाहनांची बांधणी, साधनसामग्री, परीक्षण यांवर नियंत्रण ठेवणे व परिवहन वाहनांना पातळा प्रमाणपत्र देणे.

(५) परवान्याद्वारे परिवहन वाहनांवर नियंत्रण ठेवणे.

(६) द्वयस्थ व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारे पोहचवणाऱ्या हानीसाठी मोटार वाहनांचा विमा उतरविणे.)

(७) आंतरराज्य मार्गपरिवहनामध्ये होणाऱ्या वाहतुकीचे नियंत्रण करणे.

(८) रस्त्यावरील वाहतुकीच्या विकासासाठी आधारभूत आकडेवारी तयार करणे व ठेवणे.

(९) ट्रॅक्टरच्या संबंधात भारत सरकारच्या नियंत्रण विषयक आदेशाचे प्रशासन.

(१०) मोटार वाहने अधिनियम व नियम यातील तरतुदीची अंमलबजावणी करणे व त्यांचे उल्लंघन करणाऱ्यांचा पाठपुरावा करून न्यायालयात या प्रकरणाची नोंदणी करणे व परवाने निलंबित करणे, परवाने रद्द करणे यांसाठी विभागातर्फे कार्यवाही करणे.

(ब) करग्राहणविषयक कार्य.—प्रचलित असलेल्या तीन कर अधिनियमानुसार कर वसुली करण्याचे काम या विभागाकडून केले आहे हे तीन अधिनियम मुंबई-मोटार वाहन कर अधिनियम, मुंबई मोटार वाहन उताखरील कर आकारणी आणि महाराष्ट्र (रस्त्याने वाहन नेण्यात येणाऱ्या) मालावरील कर आकारणी हे असून त्याखालील नियम यांची अंमलबजावणी या विभागाकडून करण्यात येते. भारतातील सर्व राज्यापेक्षा महाराष्ट्रात मोटारीची संख्या सर्वात जास्त आहे. गेल्या काही वर्षात १९६५-६६ साली मोटारीची संख्या १ लाख ६० हजार होती ती १९७६-७७ साली ५ लाख ४८ हजार इतकी वाढली आहे. मोटार वाहन विभागाचा महसूल १९६५-६६ साली १३ कोटी ६३ लाख होता. तो आता १९७६-७७ वर्षामध्ये ५४ कोटी ७९ लाख इतका वाढला.

(क) महाराष्ट्र व्यवसाय.—व्यापार, आजीविका व नोकऱ्या यांवरील कर अधिनियम, १९७५ व त्याखाली केलेले नियम, या अन्वये वसुली करण्याचे नवीन काम परिवहन आयुक्ताकडे सोपविण्यात आले आहे. १ एप्रिल १९७५ पासून मोटार वाहने अधिनियम, १९३९ अन्वये भाड्याने किंवा वशिस म्हणून वापरलेल्या किंवा वापरासाठी स्वीकृत केलेल्या वाहनांना दिलेल्या परवान्यांच्या धारकांकडून एजंट म्हणून कर गोळा करण्याचे कार्य परिवहन आयुक्त करित आहेत. सप्टेंबर १९७५ पासून हे वसुलीचे काम केले जाते. " फक्त कर वसुली (कर आकारणबाबतचे काम वगळून) काम परिवहन आयुक्ताकडे सोपविण्यात आले आहे. " अन्य व्यवसाय इत्यादींवरील कराचा भरणा प्ररस्प र बेकेकडे करण्यात येत असल्यामुळे हे काम काही प्रमाणात कमी झाले आहे.

६. विशेष संघटना व कार्य.—राज्यातील विभागीय परिवहन प्राधिकरणाची कार्ये व धोरण यांचे समन्वय व नियमन करण्यासाठी तसेच मोटार वाहन अधिनियम, १९३९ च्या कलम ४४ पोट-कलम (३) मध्ये विनिश्चित कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी राज्य परिवहन, प्राधिकरण स्थापन करण्यात आले. यामध्ये सध्या १२ सदस्य असून यांपैकी चार सरकारी व आठ बिनसरकारी आहेत. परिवहन आयुक्त हे याचे सदस्य—सचिव व राज्य शासनाचे वरिष्ठ सचिव ह्यांचे अध्यक्ष आहेत. इतर सरकारी अधिकाऱ्यांत पोलीस महानिरीक्षक, चीफ इंजिनियर (रस्ते प्रकल्प) व सह सचिव, सार्वजनिक बांधकाम व गृहनिर्माण विभाग हे सदस्य आहेत. आठ बिनसरकारी सदस्यांपैकी वेस्टर्न इंडियातर्फे ऑटोमोबाईल असोसिएशनचा अध्यक्ष हा एक सदस्य आहे. राज्य परिवहन प्राधिकरण अर्ध न्यायिक कार्ये पार पाडते. व अनुज्ञप्ती प्राधिकरणाच्या आदेशांविरुद्ध अपीलांवर निर्णय देते. ते आंतरराज्य वाहतुकीच्या परवान्यासाठी आलेल्या अर्जांवर निर्णय देते.

७. प्रत्येक प्रदेशामध्ये प्रादेशिक परिवहन प्राधिकरण आहे. त्यामध्ये सहा सदस्य आहेत. (३ सरकारी व ३ बिनसरकारी) विभागीय आयुक्त, हे त्या प्राधिकरणाचे अध्यक्ष आहेत. प्रादेशिक परिवहन अधिकारी पदसिद्ध सचिव आहेत. प्रादेशिक परिवहन प्राधिकरण मोटार वाहने अधिनियम, १९३९ सधील प्रकरण ४ मध्ये येणाऱ्या गोष्टींवर निर्णय देते. या गोष्टी खालीलप्रमाणे आहेत :—निरनिराळ्या प्रकारची वाहने चालविण्याच्या परवान्यांसाठी आलेले अर्ज निकालात काढणे, कंत्राटी वाहनांचा कोटा निश्चित करणे, त्यांचे भाड्याचे दर निश्चित करणे, कसूरदार परवाना धारकांविरुद्ध विभागीय कार्यवाही करणे इत्यादी.

८. परिवहन आयुक्त हा शासकीय परिवहन सेवेचा संचालक म्हणूनही काम करतो. विदेशी प्रतिष्ठीत व्यवृतीसाठी वाहनांची तरतूद करणे व मंत्र्यांच्या मोटारीची देखभाल व दुरुस्त्या यांकडे लक्ष देणे ही कामे तो करतो. शासकीय परिवहन सेवेचा अधीक्षक हा कार्यालय प्रमुख म्हणून शासकीय परिवहन सेवेच्या कामांवर प्रत्यक्ष देखरेख ठेवतो.

९. परिवहन आयुक्त, हा कॅपिते (ट्रॅक्टर) यांच्या नियतना आदेशाचा राज्य नियंत्रक म्हणूनही काम पहातो.

१०. आंतरराज्य वाहतुकीच्या क्षेत्रात आंतरराज्यीय मार्गांवरील, लगतच्या व इतर राज्यांची वाहतूक करार करण्यासाठी तो प्रस्ताव मांडतो. या राज्याने आतापर्यंत १२ राज्यांशी उभयपक्षी करार केलेले असून व त्यानुसार खाजगी व सार्वजनिक वाहने व टप्पा व कंत्राटी वाहने यांना तात्पुरते अगर कायम स्वरूपाचे परवाने दिलेले आहेत. तसेच या राज्याने

दक्षिणक्षेत्र, पश्चिमक्षेत्र, आणि मध्य क्षेत्रांशीही करार केलेले आहेत. या करारानुसार काही ठराविक सामाजिक शाळांना या तिन्हीही क्षेत्रांतून प्रवास करण्यास सवलतीच्या स्वरूपात कर भरण्यास परवानगी दिली जाते. २० कलमी आर्थिक कार्यक्रमानुसार मालवाहुरीसाठी 'राष्ट्रीय परवाने' देण्याची नवीन योजना सुद्धा करण्यात आली आहे. या योजनेनुसार ह्या वाहनांना सवलतीच्या करामध्ये संबध भारतात प्रवास करता येतो. या योजनेनुसार ४५० राष्ट्रीय परवाने देण्यात आले आहेत.

११. अंमलबजावणी आणि कार्यालयीन प्रशिक्षणाच्या स्वरूपाचा उजळणी पाठयक्रम सुरू करण्यासाठी उप-मंत्रिवहन आयुक्तांच्या प्रभायखाली एप्रिल १९७३ पासून एक प्रशिक्षण पथक सुरू करण्यात आले. या प्रशिक्षण पथकातील एक पर्यवेक्षक, एक लेखापाल व एक लघुलेखक उभयपरिवहन आयुक्तांना मदत करतात.

१२. महसुलातील गळतीस प्रतिबंध करण्याच्या दृष्टीने परिवहन उप आयुक्त (अमल-बजावणी) यांच्या हाताखालील अंमलबजावणी यंत्रणा अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे. सध्या ह्या यंत्रणेत चार वायुवेग पथके वाढवून आठ केली आहेत. या प्रत्येक पथकात एक पर्यवेक्षक व दोन मोटार वाहने निरीक्षक असतात. या अंमलबजावणी पथकांने कर चुकविलेली व चोरटी वाहुरीची प्रकरणे शोधण्यात चांगले कार्य केले आहे.

१३. कर अधिनियमांची योग्य रित्या अंमलबजावणी करण्यासाठी १९७८-७९ साली अतिरिक्त कर्मचारीवर्ग मंजूर करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. आणि त्यासाठी १९७८-७९ या अर्थसंकल्पीय अंदाज पत्रकांत "खर्चाची नवीन प्रकरणे" या खाली तरतूद करण्यात आली आहे. नवीन प्रकरणे (पुढील वर्षासाठी) खालीलप्रमाणे आहे :-

- (१) परिवहन आयुक्त यांच्या कार्यालयासाठी "दक्षता पथक" निर्माण करणे.
- (२) सहा "सीमा तपासणी नाके" निर्माण करणे.
- (३) प्रादेशिक परिवहन कार्यालय, मुंबई (पश्चिम व पूर्व) येथे जमीन महसूल थकबाकी म्हणून करांच्या बसुलीसाठी "तहसीलदार" "अनुषंगी सेवक वर्ग" यांची पदे निर्माण करणे.
- (४) प्रादेशिक परिवहन अधिकारी कार्यालय, अमरावती, नासिक व कोल्हापूर येथे "सांख्यिकी मदतनीसांच्या" तीन जागा निर्माण करणे.
- (५) प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, मुंबई यांच्या कार्यालयातील अंतर्गत लेखापरीक्षा व करांच्या थकबाकीचा आढावा घेण्यासाठी चार कनिष्ठ लेखापरीक्षक व पंधरा कनिष्ठ लिपिकांच्या जागा निर्माण करणे.
- (६) मोटार वाहन विभागासाठी १५ (अधिकाधिक) झाडूवालांच्या जागा निर्माण करणे.
- (७) प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, नासिक, अमरावती व कोल्हापूर यांच्या कार्यालया-साठी व उप-आयुक्त, परिवहन (प्रयासन) यांच्यासाठी प्रत्येकी एक याप्रमाणे ४ लघुलेखक (निम्नस्तर वर्ग) यांच्या जागा निर्माण करणे.
- (८) प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, मुंबई (पश्चिम व पूर्व) यांच्या कार्यालयासाठी लाकडी बसूची खरेदी करणे.

(९) ४९ लोखंडी कपाटांची खरेदी.

(१०) प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, कोल्हापूर यांच्या कार्यालयासाठी असलेल्या मोटार गाडीची (बी.एम.यु. ५०००) बदली करणे.

१४. मोटार वाहन विभाग म्हणजे परिवहन आयुक्त यांचे कार्यालय व सर्व प्रादेशिक परिवहन अधिकारी यांची कार्यालये यावरील खर्च (१) "२४१" वाहनांवरील कर", (२) "२४५, विक्रेय वस्तु आणि सेवा यावरील इतर कर व शुल्के" या शीर्षाखाली खर्च टाकण्यात येतो.

वरील दोन अर्थे संकल्पित शीर्षाखाली केलेली तरतूद तसेच १९७८-७९ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकातील तरतूद पुढीलप्रमाणे आहे :-

(रुपये लाखांमध्ये)

स्थायी कार्यभार	१९७७-७८		१९७८-७९	
	अंदाजपत्रक	दुरुस्त अंदाजपत्रक	अंदाजपत्रक	दुरुस्त अंदाजपत्रक
(अ) "२४१, वाहनांवरील कर"	११९.४७	११९.४७	१३४.४७	
(ब) "२४५, विक्रेय वस्तु आणि सेवा यावरील इतर कर व शुल्के"	२०.२३	२०.२३	२३.७६	

टिप्पणी.—वरील आकडेवारी पगार व आकस्मिक घटना याविषयीच्या स्थायी कार्यभार संबंधीत आहे.

प्रकरण ९

मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण आणि राज्य परिवहन अपील न्यायाधिकरण, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरणे

सन १९६२ पर्यंत मोटार वाहन अधिनियमानुसार दाखल करावयाचे दावे नगर दिवाणी आणि सत्र न्यायालय, मुंबई येथे दाखल केले जात असत. परंतु बृहन्मुंबईत अपघातांची संख्या जशी वाढत गेली तसे दाव्यांच्या संख्येत देखील वाढ झाली. शिवाय अशा दाव्यांच्या दावेदारांना दाव्यात नमूद केलेल्या नुकसान भरपाईच्या रकमेनुसार न्यायालय फी भरावी लागत असे. त्यामुळे दाव्यांच्या प्रकरणांचा निकाल त्वरित लावला जावा आणि त्याबाबतचा खर्च कमी करावा म्हणून वेगळे न्यायाधिकरण स्थापन करावे अशी आवश्यकता वाटू लागली त्याप्रमाणे मोटार वाहन अधिनियम, १९३९ च्या कलम ११० मधील तरतुदीनुसार, ऑगस्ट १९६२ मध्ये बृहन्मुंबईकरिता मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण स्थापन करण्यात आले. मोटार वाहनांच्या वापरामुळे अपघातांने मृत्यू आला अथवा शारीरिक इजा झाली किंवा त्रयस्थ पक्षाकडून मालमत्तेस नुकसान झाले अथवा अशा दोन्ही प्रकारच्या घटनेमुळे निर्माण होणाऱ्या दाव्यांवर निर्णय देण्याचे काम हे न्यायाधिकरण करते. कालांतराने अपघातांमुळे नुकसान भरपाई मागण्याकरिता होणाऱ्या दाव्यांची संख्या वाढत गेली. त्यामुळे, सन १९७३ मध्ये बृहन्मुंबईकरिता एक जादा मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण स्थापन करण्यात आले. प्रत्येक न्यायाधिकरणावर जिल्हा न्यायाधिकाऱ्याच्या दर्जाचा न्यायाधीश सदस्य म्हणून असतो. तसेच काही कर्मचारीवर्ग या दोन्ही न्यायाधिकरणाला दिला असून त्यात कार्यालय प्रमुख म्हणून एका प्रबंधकाचा (रजिस्ट्रार) समावेश आहे.

२. उद्योगधंद्यात आणि लोकसंख्येत जशी वाढ होत चालली तशी पुणे महानगर पालिकेच्या हद्दीत अपघातांचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे पुणे येथे सुद्धा अशा न्यायाधिकरणाची स्थापना करणे आवश्यक होते. त्यानुसार पुणे येथे मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण मार्च १९७६ मध्ये स्थापन करण्यात आले.

प्रत्येक जिल्ह्यात मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण स्थापन करावे अशी जनतेची मागणी असल्यामुळे आणि राज्यात सर्व ठिकाणी मोटार अपघात नुकसान भरपाईबाबत समान न्याय मिळावा म्हणून प्रत्येक जिल्ह्यात असे न्यायाधिकरण स्थापन करणे आवश्यक झाले. त्यानुसार शासन अधिसूचना, क्र. एमसीटी. १२७७/३८-परिवहन, दिनांक १७ ऑक्टोबर १९७७ अन्वये प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण १ नोव्हेंबर १९७७ पासून स्थापन करण्यात आले. व संबंधित जिल्हा व सत्र न्यायाधीश यांची या न्यायाधिकरणांचे पदसिद्ध सदस्य म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे. सध्या पुणे महानगरपालिकेच्या हद्दीपुरते मर्यादित असलेल्या न्यायाधिकरणाचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण पुणे जिल्ह्यासाठी शासन अधिनियम, गृह विभाग, क्र. एमसीटी. १२७७/३८-परिवहन-१, दिनांक १७ ऑक्टोबर १९७७ अन्वये विस्तारित केले आहे.

३. अंदाज समितीने घाराव्या अहवालात अशी शिफारस केली आहे की, बोगस दाव्यांची संख्या कमी होण्याच्या दृष्टीने कोर्ट फी चा दर वाढविण्यात यावा त्यानुसार शासनाने कोर्ट

फीचे दर शासन अधिनियम, गृह विभाग, क्र. एमव्हीआर. ०१७७/३/३३-परिवहन, दिनांक २८ ऑक्टोबर १९७७ अन्वये खाली दर्शविल्याप्रमाणे १ नोव्हेंबर १९७७ पासून वाढविले आहे.

भरपाईसाठी मागणी केलेली रक्कम	फी
(१) ५,००० रुपयांपेक्षा अधिक नसेल तर	१० रुपये.
(२) ५,००० रुपयांपेक्षा अधिक परंतु ५०,००० रुपयांपेक्षा अधिक नसेल तर.	मागणी रकमेच्या $\frac{१}{३}$ टक्के इतकी रक्कम
(३) ५०,००० रुपयांपेक्षा अधिक परंतु १ लाख रुपयांपेक्षा अधिक नसेल तर.	मागणी रकमेच्या $\frac{१}{३}$ टक्के इतकी रक्कम
(४) १ लाख रुपयांपेक्षा अधिक असेल तर	मागणी रकमेच्या १ टक्का इतकी रक्कम

४. सन १९७१ पासून ऑक्टोबर १९७७ अखेर पर्यंत मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण वृहत्संभई यांच्याकडे आलेल्या अर्जांची संख्या २३,९३३ असून त्यापैकी १९,६१० अर्जांचा निवाडा करण्यात आला आहे. व ४,३२३ अर्जांचा निवाडा व्हावयाचा आहे. या अनिर्णित अर्जांची विभागणी येणेप्रमाणे :-

वर्ष	३० ऑक्टोबर १९७७ रोजी असलेले शिल्लक अर्ज
१९७१	१३
१९७२	५९
१९७३	५५
१९७४	२१०
१९७५	७६७
१९७६	१,४७१
१९७७	१,७४८
(३० ऑक्टोबर १९७७ पर्यंत)	४,३२३

अतिरिक्त न्यायाधिकरणाच्या सदस्याचे पद ८ जुलै १९७७ पासून रिक्ताने असल्यामुळे अनिर्णित अर्जांचे प्रमाण वाढले. सदस्याचे पद आता भरण्यात आले असून अर्जांच्या निकालाचे प्रमाण आता वाढले जाईल.

५. १९७७-७८ वर्षांच्या सुधारित अंदाजपत्रकामध्ये ३,४०,००० रुपये एवढ्या रकमेची "२४१ मोटार वाहनांवरील कर (ड) इतर खर्च (ड) (१) मोटार वाहन दावा न्यायाधिकरणे" या शीर्षाखाली तरतूद करण्यात आली होती व १९७८-७९ वर्षाकरिता ३,०३,००० रुपये इतक्या रकमेची तरतूद त्याच शीर्षाखाली करण्यात आली आहे."

राज्य परिवहन अपील न्यायाधिकरण, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

सदर न्यायाधीकरणाची स्थापना मोटार वाहन कायद्यानुसार झाली आहे. जिल्हा सत्र न्यायाधिकाचा हुद्दा असलेली व्यक्ती ह्या न्यायाधिकरणावर न्यायाधीश म्हणून नेमणूक करण्यास पात्र असते. ह्या न्यायाधीकरणाची स्थापना दिनांक ३ मे १८७१ रोजी मोटार वाहन अधिनियम क्र. ६४ व ६४-अ नसार अपील सुधारित अर्ज (Revision appins) व किरकोळ अर्जांचा निकाल करण्यासाठी केली आहे. बरील कायदा तारीख १ एप्रिल १९७१ पासून अंमलात आला आहे. सदर कायद्याचे मुख्य ठिकाण मुंबई येथे आहे. सदर न्यायाधिकरणाची बैठक पीठासीन अधिकारी हे पक्षकारांच्या व कामाच्या सोयीसाठी महाराष्ट्रात कोठेही घेऊ शकतात. खाजगी मोटार मालक हे तात्पुरता परवाना/राष्ट्रीय परवाना व आंतरप्रदेश वाहतूक परवाना न मिळाल्यामुळे ह्या न्यायाधिकरणाकडे अपील करतात म्हणून ह्या न्यायाधि करणाचे काम वाढले आहे. सदस्य मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण, बृहन्मुंबई यांची एकत्रित नेमणूक पीठासीन अधिकारी, राज्य परिवहन न्यायाधिकरण म्हणून केली जाते.

३. या न्यायाधिकरणा पुढे दाखल झालेल्या अपीलांची फेरतपासणी अर्जांची व निकालात वाढलेल्या प्रकरणांची माहिती खालीलप्रमाणे :-

कामाचे स्वरूप	तारीख ३१ डिसेंबर १९७६ रोजी शिल्लक ते १५ सप्टेंबर १९७७ पर्यंत दाखल केलेले	तारीख १६ सप्टेंबर १९७७ रोजी शिल्लक
अपील	१९	१२८
स्थगितीचे अर्ज	...	१४०
	२७	१२०

३. सन १९७७-७८ या वर्षाच्या सुधारित अंदाज पत्रकामध्ये प्रधान शीर्ष "२४१, मोटारवाहन कर" गीण शीर्ष (३) र. परिवहन अपील न्यायाधिकरण या सदराखाली ३४,००० रु. एवढ्या रकमेची तरतूद करण्यात आली होती आणि १९७८-७९ या वर्षाकरीता रु. ३७,००० इतक्या रकमेची तरतूद त्याच शीर्षखाली या न्यायाधिकरणासाठी केली आहे.

शासकीय परिवहन सेवा

या राख्याला भेट देणाऱ्या विशेष माध्यवार व्यक्ती (V. I. Ps.) उद्या. राट्टपती, भारताचे पंतप्रधान, केंद्रीय मंत्री तसेच इतर राज्यांचे मंत्री, परदेशातील राजकीय प्रमुख. परदेशातील प्रतिनिधी व शासनाचे निरनिराळे विभाग यांच्यासाठी वाहनांची सेवा उपलब्ध करून देणे हे काम शासकीय परिवहन सेवा करते. त्याचप्रमाणे विख्यात पाहुण्यांच्या गाड्यांची (D. V. Cars) शासनाच्या मालकीच्या गाड्यांची आणि मंत्री/राज्य मंत्री, महाराष्ट्र विधान परिवदेचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व विधानसभेचे सभापती, उपसभापती यांना दिलेल्या गाड्यांची दुस्ती व परिवक्षण या सेवांचा कर्मशाळेत करण्यात येते. त्याचप्रमाणे शासनाने ठरवून दिलेल्या सर्वतोक्त्या दरात उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकाऱ्यांसाठी वाहनांची व्यवस्था करण्यात येते. मोटार वाहन विभागाच्या मोटार गाड्यांनाही ही सेवा पेट्रोल पुरविते. सामान्य प्रशासन विभाग व शासनाचे इतर विभाग यांना गाड्या पुरविल्या गेल्यास शासनाने ठरवून दिलेल्या दराप्रमाणे वसुली केली जाते. शक्य असेल त्याच्या वेळी शासनाच्या इतर विभागांच्या गाड्यांच्या दुस्तीचे कामही या परिवहन सेवेकडून केले जाते.

२. पेट्रोलच्या किमतीत भरमसाठ वाढ झाल्यामुळे शासकीय गाड्यांचे परिवक्षण करणे अधिक धुष्ट्या महागडे झाल्यामुळे १९७५-७६ साली शासनाने मंत्र्यांच्या पेट्रोल वर चालणाऱ्या गाड्यांचे डिझेलवर चालणाऱ्या गाड्यांत रूपांतर करण्याचे ठरविले व शासकीय परिवहन सेवेकडे हे रूपांतर करण्याचे काम सोपविण्यात आले. त्याचप्रमाणे १९७६-७७ व १९७७-७८ या वर्षांत मंत्री/राज्य मंत्री, विधानपरिवदेचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, विधानसभेचे सभापती, उपसभापती यांच्या ३७ गाड्यांचे डिझेलवर चालणाऱ्या गाड्यांत रूपांतर करण्यात आले.

३. १९७६-७७ साली गृहविभागाने ५० अंबेसडर गाड्या व निरनिराळ्या शासकीय विभागांच्या १०० जीप्स डिझेलमध्ये रूपांतरित करण्याचा एकत्रित कार्यक्रम आयोजित केला होता व त्यासाठी १९७६-७७ च्या अर्थसंकल्पात ३० लक्ष ६८ हजार रुपये रकमेची डिझेल इंजिन विकत घेण्याकरिता व हे रूपांतरित करण्याचे काम करण्याकरिता कर्मचाऱ्यांसाठी तरतूद केली होती. ५० अंबेसडर गाड्यांपैकी ४२ गाड्या या सेवांच्या कर्मशाळेत डिझेलमध्ये रूपांतरित करण्यात आल्या व १०० डिझेल इंजिन खरेदी समितीने ठरवून दिलेल्या किमतीत विकत घेऊन ती इंजिन शासनाच्या निरनिराळ्या विभागांना त्यांच्या जिप्सना बसविण्यासाठी पुरविण्यात आली व ही इंजिन बसविण्याचे काम निरनिराळ्या शासकीय कर्मशाळेत करण्यात आले.

४. या सेवांच्या १५ गाड्या टप्पाटप्पाने डिझेलमध्ये रूपांतरित करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. व त्याप्रमाणे १९७८-७९ या वर्षात ५ गाड्या ८३००० रुपयांची तरतूद करून डिझेलमध्ये रूपांतरित करण्याचे योजिले आहे.

५. या सेवेला दुस्तीचे काम तत्परतेने करून घ्यावे लागते. परंतु वेळीच अपहोल्दरी व रंगकाम इत्यादी ही कामे करण्याच्या सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे करता येत नव्हती. व ही कामे बाहेरच्या गॅरजेसकडून करून घ्यावी लागत होती. व त्याच शासनाचा खर्च होत होता व वेळ सुट्टा बराच लागत असे. म्हणून १९७७-७८ या सालात रंगकाम, टीन स्पॅन्सिंग व अपहोल्दरी एच ४२७७-८

असे विभाग या सेवेच्या कर्मशाळेत उघडण्यात आले आहेत. १९७८-७९ या साली सुद्धा ब्लॅक-स्मीथी व टायर विभाग उघडण्याचे योजिले आहे. व त्यासाठी १९७८-७९ च्या अर्थसंकल्पात ३६,००० रुपयांची तरतूद खर्चाच्या नवीन प्रकरणात करण्याचे ठरविले आहे.

७. शासकीय परिवहन सेवेच्या कामाचा व्याप खूप पटीने वाढल्यामुळे व हे काम कार्यक्षमतेने चांगल्या प्रशासनाच्या दृष्टीने व्हावे यासाठी अधीक्षक, शासकीय परिवहन सेवा यांच्या पदाची श्रेणीवाढ प्रादेशिक परिवहन अधिकाऱ्यांच्या नियमित संवर्ग पदात करण्यात आली आहे. हे पद सहायक प्रादेशिक परिवहन अधिकारी वर्ग २ च्या श्रेणीत होते.

८. ह्या सेवेच्या खर्चासाठी " २६५, इतर प्रशासकीय सेवा " ह्या शीर्षाखाली आर्थिक तरतूद करण्यात येते. १९७७-७८ वर्षासाठी रु. १८.७९ लाखांची तरतूद करण्यात आली होती. ती त्या वर्षाच्या सुधारित अंदाजामध्ये रु. २१.०७ लाख इतकी वाढविण्यात आली. ही वाढ ह्या सेवेसाठी नवीन कर्मशाळा उघडल्या त्यासाठी करण्यात आली. १९७८-७९ सालाच्या अंतरिम अर्थसंकल्पा-मध्ये ह्या सेवेसाठी रु. २०.१० लाखांची तरतूद चालू खर्चासाठी करण्यात आली आहे.

तुरुंग विभाग आणि सुधारसेवा संचालनालय

कारागृह विभागाची कार्ये पुढील दोन विभागात विभागलेली आहेत :—

(१) सुधारविषयक कार्ये.

(२) परिरक्षण कार्ये. #

(१) सुधारविषयक कार्यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो :—

(अ) अपराधी परिवीक्षा अधिनियम व सराईत अपराधी अधिनियम, १९५९ व किशोर सुधारालय अधिनियम इत्यादी कायद्यांचे प्रशासन करणे.

(ब) कैद्यांची शास्त्रोक्त पद्धतीने वर्गवारी करून प्रत्येक कैद्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व वशिष्टांचा अभ्यास करून त्यांचे निदान करणे.

(क) कैद्यांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीप्रमाणे त्यांचेसाठी काम, शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण यासारखे सुधार कार्यक्रम विहित करणे व त्यांचे प्रशासन करणे.

(ड) कैद्यांबाबत त्यांच्या सुटकेपूर्वी व सुटके नंतरची देखभाल व त्यांचे पुनर्वसन याबाबत योजना आखणे.

(ई) कैद्यांना शिक्षण देऊन कारागृह उद्योग व कृषिक्षेत्र उद्योग चालविणे.

(२) परिरक्षण कार्यामध्ये खालील कार्यांचा समावेश होतो :—

(अ) निरनिराळ्या कारागृहात कैद्यांची अभिरक्षा व सुरक्षा यांची व्यवस्था पहाणे.

(ब) निरनिराळ्या स्तरातील वा वर्गातील कैद्यांची काळजी घेणे व त्यांच्या जेवणाची व कपड्यांची व्यवस्था ठेवणे.

तुरुंगातील जनसंख्या दिनांक २१ एप्रिल १९७८ रोजी शिक्षा झालेले व न्यायाधीन कैदी यांची संख्या खालीलप्रमाणे होती :—

	पुरुष	स्त्रिया
शिक्षा झालेले	८,९२२	१५६
न्यायाधीन	५,५६९	१८८

कारागृह प्रशासन

(अ) महाराष्ट्र क्लासिफिकेशन ऑफ प्रिझन रुल्स, १९६२ च्या अन्वये राज्यांतील तुरुंगांचे मध्यवर्ती कारागृहे, जिल्हा कारागृहे, वर्ग १, वर्ग ३, वर्ग २ असे एकूण क्षमतेच्या व सर्वसाधारण जनसंख्येच्या आधारावर वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे.

(ब) ज्या तुरुंगातील कैद्यांची सरासरी संख्या सातत्यानू ठराविक क्षमतेच्या जास्त झाली त्या तुरुंगांचे पुन्हा वर्गीकरण करण्यात आले. कुले मध्यवर्ती कारागृह, पंढण यांचे कुले जिल्हा कारागृह वर्ग १ असे व अमरावती जिल्हा कारागृह वर्ग १ चे अमरावती मध्यवर्ती कारागृह

असे पुनः वर्गीकरण करण्यात आले आहे. नवीन वर्गीकरणानुसार राज्यातील कारागृहांची संख्या खालीलप्रमाणे आहे :—

(१) मध्यवर्ती कारागृहे	७
(२) जिल्हा कारागृहे वर्ग १	८
(३) जिल्हा कारागृहे वर्ग २	९
(४) जिल्हा कारागृहे वर्ग ३	१७
(५) कैद्यांकरिता खुल्या वसाहती	२
(६) किशोर सुधारालय	१
(७) तालुका दुय्यम तुरूंग	१७७
(८) तुरूंग अधिकारी प्रशिक्षण शाळा	१
	<hr/>
	२२२

(क) राज्यातील कैद्यांना विशिष्ट वैद्यकीय उपचारांची सोय उपलब्ध व्हावी म्हणून मुंबई येथील सेंट जॉर्ज रुग्णालयातील कारागृह रुग्णालय सन १९६३ मध्ये उघडण्यात आले होते. तसेच १९७६ मध्ये जे. जे. हॉस्पिटल मुंबई, येथे एक कारागृह रुग्णालय स्थानबद्ध रुग्णांच्या देखभालीसाठी उघडण्यात आले होते. रुग्णालयात ठेवणे आवश्यक असलेल्या कैद्यांची संख्या व जागेची योग्यायोग्यता लक्षात घेता सेंट जॉर्ज रुग्णालयातील कारागृह रुग्णालय बंद करून जे. जे. ग्रुप ऑफ हॉस्पिटल येथील कारागृह रुग्णालय चालू ठेवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्याप्रमाणे आदेश काढण्यात येऊन ते कार्यान्वितही झाले आहेत.

(ड) काही तुरूंग मुख्यत्वे दीर्घ मुदतीच्या कैद्यांसाठी, काही पौर्णडावस्थेतील व काही सराईत गुन्हेगार यांचेसाठी राखून ठेवून विविध, प्रकारच्या संस्थांचे जाळे विणण्यात आले आहे. लिंग, वय व शिक्षेची कालमरमादा, गुन्ह्याचे स्वरूप यांचे आधारावर कैद्यांचे बंदी-वासाच्या कालापुरते एकजिनसी गट करण्यात येतात व त्यानुसार कैद्यांची वर्गवारी करण्यात येते. तसेच निमखुली कारागृहे, खुली कारागृहे व कैद्यांसाठी खुल्या वसाहती चालू करून विविध खुल्या संस्थांची पद्धतही कैद्यांच्या वर्गीकरण योजनेमध्ये बसविण्यात आली आहे.

(इ) सध्या कैद्यांची सुधारणा व पुनर्वसन यावर विशेष भर असल्याने कैद्यांचे कैदेतून सुटल्यानंतर समाजामध्ये सन्माननीय नागरिक म्हणून पुनर्वसन करण्याचे दृष्टीने त्यांना निरनिराळ्या व्यवसाय व कला यांचे शिक्षण देण्यासाठी कारागृहांमध्ये निरनिराळे उद्योग सुरू करण्यात आले आहेत.

(फ) मध्यवर्ती कारागृहातील अधिकांना त्यांच्या नित्स क्रमांच्या कार्यातून मुक्त करण्यासाठी येरवडा, नासिक रोड, औरंगाबाद, नागपूर, ठाणे व मुंबई या मध्यवर्ती कारागृहांसाठी प्रत्येकी एक प्रशासन अधिकारी यांची सहा पदे निर्माण करण्यात आली असून ती १९७७ मध्ये भरण्यात आली आहेत.

(ग) कारागृह महानिरीक्षकांचे कार्यालयात दिनांक १६ जुलै १९७६ पासून एक अंतर्गत लेखा परिक्षा विभाग सुरू करण्यात आला असून लेखा परिक्षा केलेल्या मध्यवर्ती कारागृहे व जिल्हा कारागृहांची संख्या खालीलप्रमाणे आहे :-

	१९७७-७८ (डिसेंबर १९७७ पर्यंत)	१९७६-७७
(१) मध्यवर्ती कारागृहे	२	१
(२) जिल्हा कारागृहे वर्ग १	४	१
(३) जिल्हा कारागृहे वर्ग २	१	५
(४) जिल्हा कारागृहे वर्ग ३	६	९
(५) खुली वसाहत आटपाडी	१
एकूण	१३	१६

(ह) कारागृहातील शिक्षण.—(१) सर्व कारागृहातून शिक्षण ही सक्तीची बाब करण्यात आलेली आहे. तुरुंगातील शैक्षणिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी पंचवार्षिक योजनेमध्ये शिक्षकांची काही जादा पदे निर्माण करण्यात आली आहेत. तुरुंग बंद झाल्यानंतर, संध्याकाळी शालेय शिक्षण, शारिरीक शिक्षण, सामाजिक शिक्षण व नैतिक शिक्षण यांसाठी दोन तास आयोजित केले आहेत. कैद्यांकरिता पहिली ते दहावी पर्यंत नियमित वर्ग घेण्यात येतात. इयत्ता पहिली ते एस.एस.सी. पर्यंतचे शिक्षण घेणाऱ्या कैद्यांसाठी गटनिहाय स्वाध्याय वर्ग आयोजित करण्यात आलेले आहेत. कैद्यांना महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले जाते. तसेच निरनिराळ्या शिक्षण संस्थांमार्फत घेण्यात येणाऱ्या संस्कृत, हिंदी व इंग्लिश परिक्षांना बसण्यासाठी कैद्यांना उदबुध्त्त केले जाते.

(२) उद्योग व्यावसायिक प्रशिक्षणही देण्यात येते. निरनिराळ्या कारागृहातून सुतारकाम, वस्त्रनिर्माण, शिवणकाम इत्यादी उद्योगांबाबत वर्ग चालविण्यात येतात. व्यावसायिक प्रशिक्षण वर्ग आठवड्यातून दोन वेळा आयोजित केले जातात व हे सर्व संस्था विषयक कामाशी निगडित असतात. या कामासाठी लागणारी शिक्षकांची पदे पंचवार्षिक योजनेमध्ये निर्माण करण्यात आली आहेत.

(ज) आहारगृह.—मध्यवर्ती कारागृह व जिल्हा कारागृह, वर्ग १, वर्ग २, वर्ग ३ येथे आहारगृहे सुरू करण्यात आली आहेत. प्रिझनर्स वेल्फेअर फंडाच्या मुख्य गंगाजळीची वाढ व्हावी म्हणून शासनाने या आहारगृहाच्या गेल्या दोन वर्षांच्या सरासरी फायद्या एवढी रक्कम वर्गणी म्हणून देण्याचे ठरविले आहे. त्याप्रमाणे प्रत्येक वर्षी शासन प्रिझनर्स वेल्फेअर फंडाकरिता अनुदान मंजूर करते.

कारागृह उद्योग

(१) कारागृहातील सर्व उद्योग हे वस्तुतः उत्पादन नि प्रशिक्षण पथके आहेत. त्यानुसार कैद्यांना ते ज्या उद्योगांमध्ये काम करतात त्या उद्योगांच्या कामकाजाबाबत प्रात्यक्षिक ज्ञान

मिळते. निरनिराळ्या व्यवसायांवावत. नैद्यांनी मिळविलेले कामचलाऊ ज्ञान त्यांना कारागृहांतून बाहेर पडल्यावर आपली उपयोगीपणा चालवण्यासाठी उपयोगी पडते.

(२) कारागृहातील उद्योगांचे गेल्या तीन वर्षातील उत्पादन खालीलप्रमाणे आहे :—
 वर्षे रुपये

१९७५	१,२५,२०,३९६
१९७६	१,२०,५३,६७२
१९७७	१,४०,१२,१५२

(३) निरनिराळ्या उद्योगांमध्ये वररोख सुमारे ४,५०० नैदी काम करतात. कारागृह अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या तांत्रिक व लिपीक वर्गीय कर्मचाऱ्यांच्या सहाय्यांसह कारखाना सुरेग अधिकारी उद्योगांची देखभाल करतात.

(४) काही कारागृहातील उद्योगांचे मूतनीकरण करण्यात आले आहे. हातमागांच्या जागी यंत्रमाग बसविण्यात येत आहेत. येरवडा मध्यवर्ती कारागृह व नासिक रोड मध्यवर्ती कारागृह येथील शिपीकाम व्यवसायाचे यांत्रिकीकरण करण्यात आले आहे. तसेच नागपूर मध्यवर्ती कारागृह व येरवडा मध्यवर्ती कारागृह येथील सुलारकाम व्यवसायाचेही यांत्रिकीकरण करण्यात आले आहे. नासिक रोड मध्यवर्ती कारागृह व औरंगाबाद मध्यवर्ती कारागृह येथील उद्योगांचे यांत्रिकीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला असून त्याबाबत मंजुरीही देण्यात आलेली आहे.

सन १९७६-७७ व १९७७-७८ मध्ये सुरू केलेल्या योजनांची प्रगती

(१) औरंगाबाद मध्यवर्ती कारागृह, नागपूर मध्यवर्ती कारागृह, किशोर सुधारालय, कोल्हापूर आणि धुळे जिल्हा कारागृह येथे यंत्रमाग बसविण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. नागपूर मध्यवर्ती कारागृह, धुळे जिल्हा कारागृह व किशोर सुधारालय, कोल्हापूर यांना बीज पुरवठा करण्याचे काम चालू आहे. औरंगाबाद मध्यवर्ती कारागृह व येरवडा मध्यवर्ती कारागृह येथील यंत्रमागावर काम करण्यास सुरुवात झालेली आहे.

(२) नासिक रोड मध्यवर्ती कारागृहातील शिपीकाम विभागाचा विस्तार करण्यात आला असून गेल्या वर्षी दोन काज यंत्रे विकत घेण्यात आली आहेत. ठाणे मध्यवर्ती कारागृहातील शिपी काम विभागाचा विस्तार करण्याचे काम चालू असून त्याकरिता काही यंत्रेही विकत घेण्यात येणार आहेत.

(३) ठाणे मध्यवर्ती कारागृहामध्ये सेंट्रल डाय हाऊस उघडण्यात आले असून त्याकरिता यंत्रे विकत घेण्यात येत आहेत.

(४) अमरावती मध्यवर्ती कारागृहामध्ये शिवण विभाग उघडण्यात आला आहे. त्याकरिता यंत्रे विकत घेण्यात आली असून लवकरच त्यावर कामास सुरुवात होईल.

कारागृहातील शेती

(अ) कारागृहात शेती हे कारागृह शासनाचे दुसरे महत्त्वाचे कार्य आहे. भाष्या व अन्नधान्यांच्या गरजांच्या वाढतीत स्वयंपूर्ण वसाचे शासकीय शास्त्रीय पायावर कारागृहाच्या शेतमळ्यांची पुनर्रचना व विकास याकडे जास्त लक्ष पुरविण्यात येत आहे. इतर अनुषंगिक अशी (फळफळावळ, वरण, रूध इत्यादीं सारखी) उत्पादनेही कारागृह विभागाच्या

शेतकी-उप विभागातील एकूण उत्पादनात बरीचशी भर घालतात. माज्या, असधान्ये व इतर अनुषंगिक उत्पादने यांच्या गेल्या तीन व त्रिल उत्पन्नाची एकूण किंमत पुढील प्रमाण आहे :-

वर्ष	रपयात
१९७५	मूल्यमापन
१९७६	१९,८६,०४५
१९७६	१९,६३,८८३
१९७७	२०,१९,६३५

सात कारगृहातील-दुग्धशाळांसमधून सन १९७७ साली मिळालेले उत्पन्न रु. १,४८,६२७.

किशोर सुधारालय

(१) किशोर सुधार शाळा, कोल्हापूर येथे एक शाळा असून तेथे बालगृहेगारांच्या फायदासाठी व्यवसाय प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात आलेले आहेत. इयत्ता १० वी पर्यंतचे नेहमीचे शैक्षणिक वर्ग चालविले जातात. ज्या बाल गृहेगारांना पुढील प्रवृत्त प्रशिक्षण घेण्याची इच्छा असेल त्यांना आवश्यक त्या सवलती दिल्या जातात. हिंदी, उर्दू इत्यादी भाषांचे वर्ग चालविले जातात. औद्योगिक प्रशिक्षणाकडे प्रवृत्ती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना स्थानिक औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेत पाठविले जाते. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेकडे प्रशिक्षणासाठी बाल गृहेगार पाठवण्याच्या पद्धतीचे परिणाम अतिशय उत्साहवर्धक आहेत. सन १९७५ मध्ये औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेत पाच जणांनी शिक्षण घेतले. सांस्कृतिक व मनोरंजनात्मक कार्यक्रम योजले जातात. त्यामुळे बालगृहेगारांची अन्यथा रिकामी असणारी मने गुंतवून ठेवण्यास मदत होते व त्यामुळे त्यांना गृहेगारीपासून अलिप्त ठेवण्यास मदत होते.

(२) दरवर्षी १ फेब्रुवारीला बाल गृहेगारांकरिता क्रीडा दिन पाळला जातो. सन १९७६ पासून हा दिवस पालक दिन म्हणून पाळण्यात येत असून त्यासाठी पालकांना आमंत्रण दिले जाते.

कॅंबांसाठी बुले कारगृह व बुल्या वसाहती

(१) (अ) येरवडा मध्यवर्ती कारगृहाचे उप कारगृह म्हणून सन १९५६ मध्ये २४ कॅंबी असलेले पहिले "बुले कारगृह" सुरू करण्यात आले आणि दुसरे बुले कारगृह १९६८ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील पठण येथे स्थापन करण्यात आले. पठण येथे बुले मध्यवर्ती कारगृह सुरू करणे ही महाराष्ट्रातील कारगृह प्रशासनाच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना होती. या संस्थेमुळे नवीन सुधारवादी श्रमिकेच्या विकासाचा पाया घालण्यात आला. जपंठेची आणि दीर्घ मुदतीची शिक्षा झालेल्या कॅंबांना सतत नविस्त करून ठेवल्यामुळे आणि परंपरागत स्वरूपाच्या नविस्त कारगृहातील गुन्हेगारी वातावरणाची त्यांचा सतत संबन्ध येत असल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या दुष्परिणामापासून त्यांना वाचविणे हा त्यामागील उद्देश आहे. या दृष्टीने बुल्या कारगृहात शिक्षण, व्यास-सांघिक प्रशिक्षण आणि स्वयं अनुशासन यांच्या पुरेशा संघी उपलब्ध होतील असे वाता-वरण निर्माण करण्यात येते. बुल्या कारगृहासाठी कॅंबांची निवड अत्यंत काटेकोरपणे

करण्यात येते. विश्वास आणि जबाबदारी यावर आधारीत अशा कार्यक्रमांच्या कसोटीकां जे कैदी पुरेपूर उतरतात त्यांनाच फक्त खुल्या कारागृहात प्रवेश दिला जातो. पठणच्या खुल्या कारागृहातून आजवर अकराशेहून अधिक कैदी गेले आहेत.

(ब) सांगली जिल्ह्यात आटपाडी येथे एक दुसरी वसाहत आहे. या ठिकाणी शेतावर कोणत्याही प्रकारची वई किंवा कुंपण न घालता झोपड्या बांधलेल्या आहेत. खुल्या कारागृहात ज्यांनी चांगली प्रगती केली आहे आणि ज्यादा मोकळ्या वातावरणात ज्यांच्यावर विश्वास ठेवणे शक्य आहे अशा कैद्यांना पॅरोलवर सशर्त मुक्त केले जाते आणि या वसाहतीत पाठविले जाते. ही वसाहत स्वतंत्रपूर वसाहत म्हणून ओळखली जाते. व तीत केवळ तासुरते मुक्त झालेले कैदी पाठविण्यात येतात. अध संस्थानाच्या राजवटीत सुरू झालेली ही संस्था आता दिनांक १ मे १९७३ पासून खुल्या वसाहतीसाठी तयार करण्यात आलेल्या नियमांच्या कक्षेत आणण्यात आली आहे. या वसाहतीतील ज्या जुन्या इमारती मोडकळीस आल्या आहेत त्यांचे नुतनीकरण कैद्यांनी स्वतःच केले आहे, फक्त त्यासाठी लागणारी सामग्री शासनाकडून पुरविण्यात आली आहे.

पंचवार्षिक योजना

तुल्य विभागाच्या योजनांतर्गत योजना या जिल्हा पातळीवरील योजना म्हणून वर्ग करण्यात आल्या. सुधारित अंदाजपत्रकाप्रमाणे सन १९७७-७८ मध्ये खाली दाखविल्याप्रमाणे खर्च करण्यात आला :-

	रुपये
(अ) कैद्यांचे शिक्षण	५७,०००
(ब) कैद्यांचे व्यावसायिक शिक्षण	१९,०००

वरील 'अ' या योजनेनुसार १९७७-७८ या वर्षी अंदाजे १२०० कैद्यांना प्रौढ शिक्षण देण्यात आले.

१९७७-७८ मध्ये कारागृह उप महानिरीक्षक, पूर्व विभाग, नागपूर यांचेकरिता अॅम्बसेडर कार विकत घेण्यात आली. ठाणे मध्यवर्ती कारागृहाचा शिपी विभाग वाढविण्याबाबत व त्या विभागाचे यांत्रिकीकरणासंबंधी आदेश काढण्यात आले आहेत.

बांधकामे

१९७७-७८ मध्ये खालील बांधकामाकरिता तरतूद केली होती :-

- (१) रत्नागिरी विशेष कारागृह येथे कर्मचाऱ्यांकरिता ४५ निवासस्थाने.
- (२) नाशिक रोड मध्यवर्ती कारागृह येथे ५१ निवासस्थाने,
- (३) विसापूर जिल्हा कारागृह येथे नवीन गोदाम;
- (४) विसापूर जिल्हा कारागृह येथे दोन पंप हाऊस,
- (५) परभणी जिल्हा कारागृह येथे प्लम टाइपचे संडास,
- (६) ठाणे मध्यवर्ती कारागृहात जादा बराकी,
- (७) कल्याण येथे नवा तुरुंग,
- (८) कल्याण कारागृह येथील बाहेरील पाणीपुरवठा व्यवस्था.

- (९) धुळे जिल्हा कारागृह येथील जलनिःसारण व्यवस्था,
 (१०) येरवडा मध्यवर्ती कारागृह येथे फलश टाइपचे संडास व सफाई व्यवस्था,
 (११) औरंगाबाद मध्यवर्ती कारागृह व नागपूर मध्यवर्ती कारागृह येथे जादा बराकी.

१९७८-७९ यावर्षी "२५६, तुसंग" या शीर्षाखाली रुपये १.७९ लाख (योजनेतर) आणि रुपये २.२७ लाख (योजना) याप्रमाणे तरतूद करण्याचा प्रस्ताव सेक्सन १ व सेक्सन २ नवीन बाब द्वारा करण्यात आला आहे. त्यांचा तपशील थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहे :-

बाब	प्रस्तावित तरतूद
योजना	रुपये
(१) येरवडा मध्यवर्ती कारागृह येथे अल्युमिनियमची भांडी बनविण्यासाठी एका विभागाची स्थापना.	२,२७,०००
योजनेतर	
(२) किशोर सुधारालय, कोल्हापूर येथील मुलांच्या विहित आहार दराचे पुनरिक्षण.	५५,०००
(३) परिचारकांच्या ५ पदांची व शिपायांच्या ५ पदांची निर्मिती ..	३३,०००
(४) अधीक्षक, खुले कारागृह, पंढण यांच्या गाडीचे डिझेलायझेशन ..	१७,०००
(५) कारागृह उप महानिरीक्षकांकरिता ॲम्बेसेडर कारची तरतूद	४२,०००
(६) ड्रायव्हरच्या रजा राखीव पदाची निर्मिती ..	४,०००

१९७८-७९ च्या योजना तरतूदीमधील उरलेली शिल्लक रु. ७८,००० चालू वर्षी अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट करण्यात येईल.

सुधारसेवा संचालनालय

दिनांक ४ जुलै १९७३ पासून अपराधी परिवीक्षा अधिनियम व सराईत अपराधी अधिनियम या अन्वये अपराधी परिवीक्षासंबंधीचे कार्य कारागृह विभागाकडे हस्तांतर करण्यात आले व कारागृह महानिरीक्षक हे नवीन संचालनालयाचे प्रमुख या नात्याने संचालक, सुधारसेवा म्हणून काम पहात आहेत.

२. अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८ हा केंद्रीय अधिनियम असून तो बृहन्मुंबईसह महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना लागू करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अधिनियम बृहन्मुंबईमध्ये कार्यान्वित करण्याचे काम महाराष्ट्र स्टेट आफ्टर केअर असोसिएशन यांचेकडे सोपविले असून त्याकरिता त्यांना शासनाकडून १०० टक्के सहाय्यक अनुदान देण्यात येते.

३. मुख्यालयात एक परिवीक्षा अधीक्षक, तीन परिवीक्षा निरीक्षक व आवश्यक कर्मचारी वर्ग संचालक, सुधारसेवा यांच्या मदतीकरिता आहे. संचालक सुधारसेवा हे अर्थसंकल्पीय व आस्थापना विषयक गोष्टीकडे लक्ष देणे या व्यतिरिक्त धोरणात्मक निर्णयांची मांडणी करणे, शिस्त विषयक समस्यांकडे लक्ष देणे तसेच क्षेत्रकार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करणे इत्यादी कामेही करतात.

४. प्रादेशिक पातळीवर कारागृह उप महानिरीक्षक यांना उप संचालक, सुधारसेट म्हणून अधिसूचित केले असून ते त्यांच्या प्रदेशांमध्ये हा अधिनियम कार्यान्वित करतात.
५. प्रोबेशन ऑफ ऑफेन्डर्स अॅक्ट हा सुधार अधिनियम असून तो जिना संस्थाविषयक वायप्लूक व विशेषकरून प्रौढ अपराध्यांच्या पुनर्वसनासाठी सामर्थ्यशाली आहे.

या अधिनियमात अपराध्यांना स्वतःच्या घरात व परिवारात रहात असताना त्यांच्या सुधारणा करण्याबाबत उपबंध करण्यात आला आहे.

६. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक जिल्हा परिचीक्षा अधिकारी असून तो कार्यालयाचा प्रमुख असतो व त्याच्या मदतीसाठी एक अथवा दोन परिचीक्षा अधिकारी व कर्मचारीवर्गाचे लहानसे पथक असते. परिचीक्षा अधिकाऱ्यांनी त्यांचेकडे न्यायालयाने सोपविलेल्या प्रकरणांमध्ये मानस शास्त्रीय, सामाजिक व आर्थिक दृष्टीकोनातून तपास करून त्यांचे अहवाल न्यायालयात सादर करावयाचे असतात. वैयक्तिक मुलाखती घेणे, घरी भेट देणे भ्रान्तालच्या परिस्थितीची पहाणी करणे या पद्धतीने चौकशी करण्यात येते. अपराध्यास अपराधी परिचीक्षा अधिनियमान्वये मुक्त करावा किंवा कोसे याबाबतचा निर्णय घेण्यास न्यायालयास परिचीक्षा अधिकाऱ्यांच्या चौकशी अहवालाची मदत होते. अपराधी परिचीक्षा अधिनियमान्वये मुक्त केलेल्या अपराध्यांना परिचीक्षा अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली ठेवण्यात येते, व परिचीक्षा अधिकारी, अपराध्यांना सुधारण्याकरिता त्यांचेसी निकटचे संपर्क राखणे व सदुपदेश करणे या तसेाचा अवलंब करतात.

न्यायालयांनी अशाप्रकारे निविष्ट केलेल्या प्रकरणे जिल्ह्यातील प्रमाण वाढत आहे. १९७१-७६ यावर्षी ७,२२९ प्रकरणे शिक्षा पूर्व चौकशीकरता व ८५३ प्रकरणे देखरेखीसाठी पाठविण्यात आली. १९७६-७७ मध्ये ८,५५० प्रकरणे शिक्षापुर्व चौकशीकरता व १,१११ प्रकरणे देखरेखीसाठी पाठविण्यात आली. जिल्हा परिचीक्षा अधिकारी यांच्याकडे किशोर सुधार शाळांतून अनुमती मिळालेले किशोर, शर्तीवर मुस्तता केलेले कैदी आणि कैद्यांच्या कुटुंबियांच्या कल्याणाचे नियोजन यासंबंधीच्या देखरेखीचे काम सोपविले असून, कैदी व मुक्त कैदी यांचे अंतिम रीत्या पुनर्वसन करणे हे या कामाचे उद्दिष्ट असते. जवळ जवळ सर्व जिल्ह्यातील परिचीक्षाधीन व मुक्त कैद्यास वसतिगृहात तात्पुरता निवारा देण्यात येतो.

१९७६-७७ या वर्षी रु. ११.४२ लाख (योजनेतर) इतका खर्च करील कार्यक्रमावर करण्यात आला. याबाबतचे १९७७-७८ चे सुधारित अंदाजपत्रक रु. १३.११ लाखाचे आहे. १९७८-७९ करिता रु. १३.२१ लाखाची (योजनेतर) तरतूद केलेली आहे. १९७७-७८ चा सुधारित योजना खर्च रु. १.१३ लाख असून १९७८-७९ चा योजना खर्च १.४९ लाख आहे.

१९७६ मध्ये परिचीक्षा निरीक्षकाची तीन पदे निर्माण करण्यात आली असून ती भरण्यातही आलेली आहेत. तसेच निर्माण करण्यात आलेल्या परिचीक्षा अधिकाऱ्यांच्या २२ पदांपैकी १४ पदे भरण्यात आली असून राहिलेल्या पदांसाठी राज्य निवड मंडळाकडे संपर्क साधण्यात आला आहे. या १९७८-७९ या वर्षासाठी योजनांतर्गत वाटपातील रु. ३.२४ लाख राखून ठेवण्यात आले आहेत.

प्रकरण १२

विमान चालन आस्थापन

१९७७-७८ व १९७८-७९

राज्य शासनाची विमान चालन आस्थापना १९५४ मध्ये स्थापन करण्यात आली राज्य शासनाच्या मालकीची दोन विमाने आहेत. त्यांत एक डाकोटा विमान असून दुसरे अलोटी हेलिकाप्टर आहे. विशेष करून जेथे नेहमीची विमानसेवा उपलब्ध नाही तेथे व दर वर्षी नागपूरला होणाऱ्या विधानसभा/परिषद अधिवेशन कालावधीत व राज्यपाल, मुख्यमंत्री व इतर मंत्री इतर माननीय व्यक्ती आणि शासनाचे वरिष्ठ अधिकारी यांच्यासाठी सत्वर परिवहनाची तरतूद असावी यासाठी राज्य शासनाच्या विमानाचा उपयोग करण्यात येतो. जुहू विमानतळावर शासनाचे विमान घर (हॅंगर) आहे.

तेथेच विमान संचालकाचे कार्यालय आहे. तेथे सर्व परिरक्षण व कर्मशाळा साधनसामग्री असणारा स्वयंपूर्ण परिरक्षण विभाग व विमानाचे सुटे भाग ठेवण्यासाठी भांडार विभाग आहे. तांत्रिक कर्मचारी वर्ग येथेच काम करतो. शासनाचे हेलिकॉप्टर ही तेथेच ठेवलेले असते.

२. शासनाच्या मालकीच्या विमान तळावर संचालकाचे नियंत्रण असते. नवीन विमानतळ बांधण्यासाठी, तसेच सध्या असलेल्या विमानतळात सुधारणा करण्यासाठी शासनाला तांत्रिक सल्ला या विभागाकडून दिला जातो. शासनाचे विमानतळ बांधणे व असलेल्या विमान वावपट्ट्याची देखभाल सार्वजनिक बांधकाम विभाग करते.

संचालकाची मुख्य कामे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(अ) शासनाच्या मालकीच्या विमानाचे परिरक्षण करणे व ती चालविणे, तसेच इतर अभिकरणांकडे परिरक्षणाचे काम देण्यात येईल. तेव्हा त्या परिरक्षणांवर देखरेख ठेवणे.

(ब) शासनाच्या जरूरीप्रमाणे विमान व हेलिकॉप्टरच्या उड्डाणाची व्यवस्था करणे.

(क) नागपूर येथे महाराष्ट्र विधान मंडळाचे अधिवेशन चालू असताना मुंबई व नागपूर यामध्ये विमान वाहतूक करणे.

(ड) नागरी विमान चालक महासंचालकांनी घालून दिलेले नियम व विनियम, यानुसार सुटे भाग खरेदी करणे व त्यांची आयात करणे, तसेच शासनाच्या मालकीच्या विमानांच्या व त्यांच्या इंजिनांच्या उपकरणांच्या उपसाधनांच्या परिरक्षणासाठी, दुरुस्तीसाठी व सुधारणासाठी आवश्यक असलेले सुटे भाग हत्यारे, साधनसामग्री व वापर योग्य बाबी यासह भांडार विभाग चालविणे.

(इ) नवीन विमानाची निवड तसेच खरेदी करण्याबाबत शासनाला सल्ला देणे व त्या संबंधातील शासनाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणे.

(फ) राज्यातील नागरी विमानचालना संबंधीच्या सर्व बाबतीत शासनाला सल्ला देणे.

(ग) शासनाचे विमानचालक गैरहजर असल्यास पर्यायी व्यवस्था त्याचप्रमाणे जरूरी भासेल तेव्हा बाहेरच्या विमानाचीही व्यवस्था करणे.

३. राज्य शासनाचे विमानतळ खालील ठिकाणी आहेत :—

(१) कराड, (२) नांदेड, (३) चंद्रपूर, (४) रत्नागिरी, (५) जळगाव, (६) घुळे.

४. खालील ठिकाणी विमानतळ बांधण्याचे काम चालू आहे.

(१) उस्मानाबाद, (२) अमरावती.

५. खालील ठिकाणी विमानतळ बांधण्यासाठी प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे.

बीड, यवतमाळ (प्रशासकीय मान्यता आदेश पाठविण्यात येत आहेत.)

नवीन विमानतळ बांधण्याचे काम अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदीनुसार करण्यात येते.

१९७७-७८ या आर्थिक वर्षात " २६५, इतर प्रशासकीय सेवा एन्डिशन अडव्हायझर टू गव्हर्नमेंट " या शीर्षाखाली २५.१२ लाख रुपयांची तरतूद केली होती ती दुसस्त अंदाज-पत्रकाद्वारे रु. २३.४१ लाखपर्यंत कमी करण्यात आली. १९७८-७९ या आर्थिक वर्षासाठी रु. २६.२२ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

प्रकरण १३

बंदर संघटना

१९७७-७८ व १९७८-७९ या वर्षातील योजनांची रूपरेखा

बंदर विभागाची मुख्य कामे खालीलप्रमाणे आहेत :-

बंदर व्यवस्थापन, सागरी कायदे कानूनची अंमलबजावणी, नौकानयन व देखभाल, सर्वेक्षण, आंतरराष्ट्रीय व किनारी नौकानयन, सागर पथदर्शन व जहाज सर्वेक्षण, जहाज परवाने, गळे काढणे, सरकारी तराफ्याची देखभाल, अतर्गत जलवाहतुकीचा विकास, तांडल व खलाशांचे प्रशिक्षण, मच्छिमार बंदर प्रकल्प, जहाज बांधणी व संरक्षणाशी निगडित बाबींचा त्यात समावेश आहे.

महाराष्ट्राला ४८ निर्देशीत बंदरे व ७२० कि. मी. लांबीचा सागरी किनारा लाभला आहे. ४४ खाड्या/नद्या यांनी हा किनारा दत्त झाला आहे. कोंकणसारख्या मागासलेल्या भागाची वाहतूक गरज जलवहातुकीने पुष्कळशी पुरविली जाते. सद्यःस्थितीत चांगल्या हवामानात बंदरांमधून वाहतूक होते. वार्षिक १०/१२ लक्ष टन मालवहातूक होते. रेडी बंदराची क्षमता १०,००० टो.डब्ल्यू.टी. टन भाराच्या बोटी हाताळण्यावरून ६२,००० टो.डब्ल्यू.टी. टनभाराच्या बोटी हाताळण्यापर्यंत वाढली आहे. सालाची चढउतार क्षमता सुद्धा दर दिवसास २,००० टनांपासून ९,००० टनांपर्यंत वाढली आहे. ह्यामुळे खनीज, लोखंड नियत व बोटींची वाहतूक ह्यामध्ये वाढ झाली आहे. त्यामुळे उत्पन्न व परदेशी चलन मिळत असते.

मुंबई बंदर लांच वाहतूक

मोरा, रेवस, मांडवा, धरमतर व भाळ, या मुंबईचे परिसरातील बंदरात जाणाऱ्या प्रवाशांना या वाहतुकीचा उपयोग होतो. साधारणतः १५ लक्ष प्रवासी वर्षाला या बलमागचा उपयोग करतात. या वाहतुकीचे प्रमाण सतत वाढते आहे.

किनारी प्रवासी वाहतूक

भारत सरकारच्या मालकीच्या मोगल लाईनच्या दोन बोटीद्वारे ही वाहतूक केली जाते. सध्या केवळ दोनत्र बोटी असल्याने १९७०-७१ मध्ये असलेली ३,४३,६५२ प्रवासी वाहतूक १९७५-७६ मध्ये ९९,४५४, वर घसरली आहे. सध्या सुधारित व्यवस्थेमुळे ही वाहतूक १९७६-७७ मध्ये १,१३,५९४ वर गेली आहे. ह्या व्यवस्थेमध्ये (१) फक्त जयगड मुसाकाडी/जोतापुर/विजयदुर्ग व देवगड ही बंदरे घेणे (आठवड्यातून ६ दिवस), (२) नियमितपणा, (३) वरील बंदरांना मुंबईहून जाणारी एस. टी. ची थेट वाहतूक थांबवणे. (नौवहन मोसमात, (४) माहीम ते फेरीव्हॉर्क ह्या दरम्यान 'बेस्ट' ची तत्पर वाहतूक, (५) विद्यार्थ्यांना सवलत, (६) ४० कि. वरून ५० कि. वजन मोफत वाहून नेण्याची सवलत इत्यादींचा समावेश होतो.

महाराष्ट्राच्या योजना

(१) विधी बंदर—या प्रकल्पावर मार्च १९७७ पर्यंत रु. ७०,७८,६९६ खर्च झाले आहेत. ह्यामध्ये आर.सी.सी.जेटी, जोडरस्ता, विद्युतपुरवठा, पाणीपुरवठा इत्यादी कामांचा

समावेश आहे. १९७७-७८ मध्ये जिल्हा नियोजन मंडळ, रत्नागिरी यांनी ८ लाख रुपयांची तरतूद केली होती. १९७८-७९ करिता ४ लाख रुपयांची तरतूद सुचविली आहे.

(२) भगवती बंदर.—मार्च १९७७ पर्यंत २,१५,१८,१५७ रु. या बंदराच्या विकासावर खर्च झाले आहेत. १९७७-७८ करिता जिल्हा नियोजन मंडळाने रु. ३० लाखांची तरतूद केली होती. ह्यामध्ये १,९०० फूट ब्रेक वॉटर, भराव इत्यादी कामे समाविष्ट होती. या बंदराचा टप्पाटप्प्याने विकास करावयाचा प्रस्ताव शासनाचे विचाराधीन आहे.

(३) रेडी बंदर—कच्चे लोखंड निर्यात करण्यासाठी या बंदराचा उपयोग होतो. ह्या बंदरात शासकीय कार्यालये, कर्मचाऱ्यांची निवासस्थाने, पाणीपुरवठा, रस्ते, विद्युतपुरवठा इत्यादींवर मार्च १९७८ पर्यंत १५,२३,१४४ रु. खर्च झाला आहे. १९७७-७८ साठी ४.५० लाख रुपयांची तरतूद होती. नौकानयन मार्गातील गाळ काढणे व धक्का सुरक्षित करणे ही कामे घेतली गेली आहेत. आंतरराष्ट्रीय बाजारात असणाऱ्या स्पर्धेची जाणीव ठेवून येथील निर्यात चालू रहावी म्हणून पुरेसे धक्के उपलब्ध करून देण्याचे काम हाती घेण्यात येत आहे.

१९७८-७९ ह्या वर्षासाठी जिल्हा नियोजन मंडळाने १८.५० लाख रुपयांची तरतूद भगवती बंदर व रेडी बंदर साठी सुचविली आहे.

(४) प्रवाशांच्या सोयी व इतर तांत्रिक कामे.—ह्यांत अंतर्भूत असलेल्या जोडरस्ते, विद्युतपुरवठा इत्यादी कामांसाठी वार्षिक एकरकमी तरतूद केली जाते. १९७६-७७ साली ३,७०,५०८ रु. खर्च झाला आहे. १९७७-७८ साली ३.५० लाख रुपयांची तरतूद होती. १९७८-७९ साली ३.५० लाख रुपयांची तरतूद सुचविली आहे.

(५) धूपप्रतिबंधक कामे.—ह्या कामांचा विस्तार मोठा आहे. १४० ठिकाणी किनाऱ्याची विशेष धूप होत आहे. ५० ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात धूप झाली आहे. १९७७-७८ सालात ३५ कामे चालू होती. ह्यासाठी रु. २८.५० लाखांची तरतूद होती. १९७८-७९ ह्या वर्षाकरिता रु. २७.०८ लाखांची तरतूद सुचविण्यात आली आहे.

(६) छोड्या बोटींसाठी किमान सोयी.—ह्या योजनेत जोडरस्ते, जोडमार्ग, इत्यादी कामांचा समावेश होतो. १९७८-७९ ह्या वर्षासाठी १०.४२ लाख रुपयांची तरतूद सुचविली आहे.

(७) गाळ काढणे.—रेवदंडा, दासगाव, राजिवडा इत्यादी ठिकाणी २.५० लाख रुपये खर्चून गाळ काढण्याचे काम १९७६-७७ साली घेण्यात आले. रेवदंडा, रेडी, साखरीनाटे इत्यादी ठिकाणी गाळ काढण्यासाठी १९७७-७८ ह्या वर्षात १.२० लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती.

विविध बंदरे व खाड्या यांतील सुमारे ६७ लाख क्यु.मी. गाळ काढावयास हवा. १९७८-७९ सालासाठी १.२० लाख रुपयांची तरतूद सुचविण्यात आली आहे.

(८) नौकानयन सुविधा.—१९७६-७७ सालाकरिता या कामांसाठी ८.५६ लाख रुपये खर्च झाला आहे. १९७७-७८ सालाकरिता ६.५९ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती.

१९७८-७९ सालात नौकानयन सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने ६.३१ लाख रुपयांची तरतूद सुचविली आहे.

(९) अंतर्गत जलवाहुरीचा विकास.—राज्य शासनाने महत्त्वाच्या खाडया वाहुरीसाठी विकसीत करण्याचे ठरविले आहे. आतापर्यंत १० ठिकाणी, तरतो धक्के टाकण्यात आले आहेत.

पाचव्या पंचवार्षिक योजना काळात केंद्र शासनाने केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत, कोकणातील खाडयांमधून प्रवासी वाहुरीसाठी ठराविक साच्याच्या लांचेस तयार करण्याच्या दृष्टीने प्रभागीत संकल्पचित्र तयार करण्याची योजना मंजूर केली होती.

केंद्र शासनाने अशा प्रकारचे संकल्पचित्र मंजूर केले आहे व त्यानुसार कार्यवाही चालू आहे. १९७८-७९ या वर्षात रु. ३.५० लाखांची तरतूद अर्थसंकल्पात योजिली आहे.

(१०) जलसर्वेक्षण :—ह्या अंतर्गत बंदरातील तांत्रिक काये, धुपप्रतिबंधक योजना, गाळ काढण्याच्यापूर्वी व पश्चात सर्वेक्षण इत्यादींचा समावेश आहे. १९७८-७९ या सालाकरिता या कामासाठी ६.५० लाख रुपयांची तरतूद सुचविली आहे.

(११) तराफ्यांची (Floods) खरेदी.—शासनाजवळ ड्रेजर्स, टल्क, लॉचिस्, हॉपर बाजॅस्, सर्वेक्षण नौका इत्यादींचा समूह आहे. १९७७-७८ सालात १०.७३ लाख रुपयांचा खर्च अपेक्षित होता. ह्या अंतर्गत दोन मॉड्युलर बोटी फिशरीज डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन कडून बेऊन स्पातील "तारापिणी" ह्या ट्रॉलर बॉय टॅंडरमध्ये रपांतरीत करणे,

सर्वेक्षण/निरीक्षण नौका बांधणे इत्यादींचा समावेश आहे.

PRINTED AT THE GOVERNMENT CENTRAL PRESS, BOMBAY